

Festschrift
To Commemorate the 80th Anniversary of
Prof. Dr. Talat Tekin's Birth
ISSN 1226-4490

International
Journal of
Central
Asian Studies

Volume 13 2009

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I

Süer Eker

Başkent Üniversitesi, Ankara

Özet: Türk ve İran dilleri konuşan halklar Asya'nın geniş bir bölümünde en geç altıncı yüzyılın sonlarından itibaren, birlikte veya komşu coğrafyalarda yaşamaktadırlar. İran dilli Soğdların Birinci Türk Kağanlığı'na dâhil olmasından sonra Türk-İran dil temasları başlamış ve İslamleşme sürecinden sonra daha da yoğunlaşmıştır. Eski Türkçe, İran dillerinden özellikle Soğdcadan ve Yeni Farsçadan çok sayıda 'genel kopya' yapmıştır.

Bu çalışmada, Türk-İran dil temasları konusuna katkı sağlamak amacıyla, Divanü Lugâti't-Türk'ten, yüz yirmi 'dört genel kopya' listelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Türk-İran dil temasları, genel kopyalar, Divanü Lugâti't-Türk

Abstract: Turkic and Iranian speaking peoples have been living in vast parts of the Asia together or on neighbor geographies since at least end of the 6th century. The process of Turko-Iranian language contact began when Iranian speaking people Sogdians were incorporated into the First Turkic Khaganate and intensified after Islamization of Turks and Sogdians. Old Turkic dialects adopted many 'general copies' from Iranian languages especially from Sogdian and New Persian languages.

In this study, approximately a hundred and twenty-four of 'general copies' will be enlisted and studied to provide some contribution to the field of Turko-Iranian language contact via Diwān Lugāt al-Turk.

Key words: Turko-Iranian language contact, general copies, Diwān Lugāt al-Turk

1. Giriş

Clauson'un işaret ettiği gibi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına değin, Türkçenin, esas itibarıyla batıda Osmanlıca, doğuda Çağatayca değişke-

lerden oluştuğu, Arapça, Farsça ve bir ölçüde Rumca ve diğer *lingua franca* dillere ilişkin kopyalar çıkarıldığında, geriye saf Türkçenin kaldığı sanılıyordu. Ancak, Moğolistan'da ve eski Sovyetler Birliği'nde runik yazılı anıtların, Divanü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig gibi Türk dili tarihi bakımından son derece önemli eserlerin bulunması; Doğu Türkistan ve Kansu'da yapılan kazılarla bu düşünce kökünden değişmiştir. O zamana değin bilinmeyen Soğdca ve Toharca gibi dillerin ve bu dillere ait yazmaların gün ışığına çıkartılması, en eski Türkçe belgelerin dahi yoğun dil temaslarının izlerini taşıdıkları, Türkçenin, başka dillerden çok sayıda genel ve seçmeli kopya, hatta anlam kopyası yaptığı ortaya çıkmıştı (bk. 1975: 3). İran dillerinin de; antik dönemlerden beri, Orta Doğu ve Doğu Avrupa'dan, Doğu Türkistan'a güneyde Hindistan'a uzanan geniş bir coğrafyada Sami dilleri, Eski Yunanca, Türk dilleri, Hint dilleri, Slav dilleri ve hatta Macarca ile yakın ilişkilerde bulunduğunu, dilbilimsel temaslarda taşıyıcı ve aktarıcı bir rol oynadığını bilinmektedir (ör. Erken dönem İnanca-Yunanca temasları için bk. Christidēs 2007, İnanca-Slavca temasları için bk. Menges 1950-1955). Geriye doğru gidildikçe, farklı genetik kaynaklardan gelişen diller arasındaki ilişkilerin tarihinin, bilenden ve sanılandan çok daha karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eski Türkçenin leksik kaynakları içinde Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup Sanskritin, Toharca A ve B değişkelerinin,¹ Orta İnanca dönemi dillerinin ve özellikle, Soğdcanın payı önemlidir.² Bu ilişkilerin, 'Ural-

¹Toharca için Narain 1990; bk. Sinclair 1924; V. Schulze, E. Sieg, W. Siegling 1931.

²Orta İnanca dönemi dilleri coğrafi olarak dört gruba ayrılır: *Güneybatı* (Orta Farsça), *Güneydoğu* (Sakaca ve Baktirce); *Kuzeybatı* (Partça), *Kuzeydoğu* (Soğdca, Harezme). Orta Farsça; MÖ ikinci yüzyıla ait anıtlar, belgeler ve metal paralar üzerindeki yazılarla temsil edilen Eski Pers dilinin temsilcisi, aynı zamanda klasik ve modern Farsçanın öncüsüdür. Orta Farsça dil malzemesi, esas itibarıyla MS üçüncü yüzyıl-yedinci yüzyıl arasında hüküm süren ve bugünkü İran'ın Fars bölgesinden Afganistan ve Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyayı kontrol eden Sâsânî İmparatorluğu dönemine aittir (MS 224 -651). Bu dönemde laik veya Zerdüştlükle ilgili, Pehlevî yazısıyla meydana getirilmiş eserlerin yanı sıra Turfan ve Çin Türkistanı'nda bulunan ve yedinci-dokuzuncu yüzyıllar arasında kaleme alınan Mani dinine ait Mani, Soğd ve Türk runik harfleriyle kaleme alınan Orta Farsça metinler de vardır (Orta Farsçanın Uygurcaya

Altay ve Hint-Avrupa' aracılığıyla kuramsal dönemlere değin uzandığını biliyoruz (bk. Sinor 1990: 226-44). Orhon Türkçesi metinlerinden itibaren doğrudan veya dolaylı olarak İnan dillerinden (İnan dilleri ile ilgili olarak bk. Eker 2009d) özellikle dinî hayat, idari ve askerî örgütlenme ile ilgili çok sayıda sözcüğün kopyalandığını,³ hatta runik yazılı metinlerin

---

etkisi ile ilgili olarak bk. Doerfer 1997: 239). Güneydoğu grubunda yer alan Sakaca ve Baktirce diğer Orta İnanca dönemi dilleridir. Esas olarak beşinci-onuncu yüzyıllar arasında Brahmi yazısı ile yazılan çok sayıda Budacı metin, doğu Hotanlı İskit kabilelerinin dili Sakaca ile yazılmıştır. Partça, Hazar Denizinin güneydoğusundaki Partya bölgesinde konuşulmuş, ancak Orta Farsçaya oranla daha az dokümente edilmiş, Kuzey Afganistan'da Grek yazısının bir değişkesi ile yazılan yirmi beş satırlık bir anıtın dilidir (bk. Payne 1989: 515, 516). Türkçe ile doğrudan ilişkide bulunan bir kuzeydoğu dili olan Soğdcanın, ilk yazılı belgeler MS dördüncü yüzyıldan itibaren görölmeye başlar. Soğdca; Budizm, Hristiyanlık ve Manihaizm ile ilgili veya seküler çok sayıda malzeme ile temsil edilir. Diğer bir kuzeydoğu dili olan Harezme ise, bugünkü Hive bölgesinde üçüncü ve sekizinci yüzyıllar arasında Arami yazılı belgelerde kullanılmıştır. Bu İnan diliyle on birinci-on dördüncü yüzyıllar arasında İslami eserler verilmiştir.

³Dünyanın çeşitli bölgelerinde konuşulan dillere ait kelimeler, en eski dönemlerden bu yana savaşçılar, diplomatlar, göçmenler, tüccarlar, misyonerler, çeviriler vd. aracılığıyla çok farklı coğrafyalardaki dillere rahatlıkla kopyalanıyordu. Eski Türkçenin özellikle Uygur Türkçesi dönemi söz varlığında Arapça, Çince, Dravid dilleri, Hintçe, Hotanca, Partça, Pehlevî, Soędca, Sakaca, Sanskrit, Tibetçe, Toharca, Yunanca vd. dillerden doğrudan veya başka bir dil aracılığıyla yapılan azımsanmayacak sayıda kopya vardır. Örneęin, Yun. *nomos* tan gelişen *nom* 'millet; şeriat, yasa' (DLT III: 137) ve Asurca *laginnu* dan gelişen *lagun* 'bir tür içecek kabı' (DLT I: 410) muhtemelen Mani misyonerlerce ve genellikle Soędca aracılığıyla Türkçeye taşınmıştı: Tü. *nom* < Sğd. *nom* (*nwm*) < Yun. *νόμος* (Gabain 1941: 320). DLT'deki *erdini* 'inci', San. *ratna* dan 'değerli taş, mücevher', yine Soędca *rtny* biçimi aracılığıyla kopyalanmıştı. Farklı dillerden yapılan diğer bazı kopya örnekleri de şu şekildedir: *mvrđšn* 'koleksiyon' < Partça, *amari* 'sayısız' < O.İr., *ançmn* 'taç' < O.Far., *az* 'açgözlülük' < O.Far., *mağistak* 'din adamı', < O.İr., *rošn* < O.İr., *şeker* < O.İr., *ton* 'elbise' < Saka, *amşta* 'ölümsüz'; *işvara* 'bir unvan', *murç* '(kara) biber', *sart* 'tüccar' (< Sanskrit), *arpa*, *künçit* 'susam', *öküz*, *tümen* (< Toharca), *bamuk* 'pamuk', *didim* 'taç', *nom* 'din yasası, şeriat', *satir* 'bir ağırlık ölçüsü' (< Yun.), *tawıl/tawul* (< Ar.), *torba/tobra* (< Hintçe) vb. (diğer örnekler için bk. Gabain 1941, Poppe

bazı bölümleri itibarıyla Eski Pers Yazıtları ile benzer anlatım ve üsluba sahip olduğunu biliyoruz.⁴ Birinci Göktürk İmparatorluğu döneminde belgelenmeye başlayan Türk-İran kültürel ortak yaşamı, Kâşgârlı'nın derlediği *Tatsız Türk bolmas başsız bürk bolmas* 'Farssız Türk olmaz, başsız bürk olmaz' savından anlaşıldığı üzere, on birinci yüzyılda canlı-

---

1965: 167-169, Menges 1968: 167, 168, Doerfer IV 1975: 543 vd.). Anlam kopmaları için de benzer şeyler söylenebilir.

Ancak, en eski dönemlerden itibaren bir kıtadan diğerine rahatlıkla aktarılabilen tarihî kaynaklardaki 'gezgin' sözlerin ilk kaynağını tespit etmek her zaman kolay değildir. Örneğin, Gabain'in ve Menges'in Sakaca (*thauna* 'elbise') kabul ettiği *ton* (1941: 342, 1968: 168), Choi'ye göre Çince (1988: 167), Róna-Tas'a göre Hintçedir (1998: 70), (krş. Hintçe *t'an* > Tibetçe *t'an*, Laufer 1916: 471), Caferoğlu'nda ise kısa ve uzun ünlü ile iki ayrı şekli gösterilen kelimenin kökeni ile ilgili bir not yoktur (1968). Yukarıda Toharca olarak belirtilen *öküz*, Burrow'a göre Sanskrittir (krş. İngilizce *ox*, *oxen*, Galce *ych*, *ychen*, Toh. *okso* ay. 2001: 143). Kelimeler kaynak dilden diğer dillere aktarılmakta, hatta zaman zaman kaynak dil tarafından farklılaşmış biçimiyle, alıcı dillerden yeniden kop-yalanmakta ve bu karmaşık süreçte çoğu zaman ilk kaynağın hangisi olduğu belirsizleşmektedir.

⁴Aalto, Köl Tigin Anıtı Doğu yüzü 1. satırdaki KT D1 *üze kök: teñri: asra: yagız: yer: kılntukda: ekin ara: kişi oğlu: kılınmış: kişi: oğlnta: üze: eçüm apam: bumın kagan: iştemi kagan: olurmış...* (Tekin 2006: 24) ifadesi ile Xerxes Naxş-ı Rüstem Yazıtı'nın başlangıcındaki "A great god is Ahuramazda who created this earth, who created yonder heaven, who has created man, who created welfare form man, who made Darius king"; Bilge Kağan D 27-28'de yer alan *türgeş bodunıg uda basdım türgeş kagan süsi otça borça kelti bolçuda süñüdimiz kaganın yabgusın şadın anda ölürtim ilin anda altım* ile ve Daryus ile Sapor arasındaki savaşı betimleyen Sapor III 3¹'deki "In the third war when we attacked Carrhae and Edessa...Valerian Caesar came upon us with...him a force of seventy thousand. And on that side of Carrhae and Edessa with Valerian Caesaar a great conflict took place. And Valerian Caesar himself with own hands (we) made captive. And the rest, praetorian prefect, senators and generals whoever of that force were officers, all we made captive and away to Persia we led. And Syria, Cilicia and Capodocia (we) burned with fire, laid waste and captive" vb. ifadeler arasında paralelizasyon olduğu görülmektedir (bk. Aalto 1971: 32-33).

lığını koruyordu (DLT ve Türk-İnan dil ilişkileri ile ilgili olarak bk. Eker 2009b, 2009c).

Antik Türkistan'ın tüccar ve diplomat kavmi, dinî hoşgörülerini ve entelektüel birikimleri ile temayüz eden, ekonomik konuları politikaya tercih eden, ticareti savaştan daha yararlı gören, ilk yazılı belgeleri 4. yüzyıla ait olan Soğdlar, en eski dönemlerden itibaren Avrasya coğrafyasında, Çin'in Taşkurgan bölgesinden, İndus nehri boyunca Atlas Okyanusu'na, Akdeniz'e ve Kırım'a değin İpek Yolu üzerindeki kolonileri ve kervanlarıyla (bk. Xinjiang 1997) yalnızca ipek ve baharat değil, kelimeleri de taşımış, İpek Yolu'nun genel geçer dili Soğdca (bk. Gernets 1996: 282) kültürleri birbirleriyle âdeta harmanlamıştı. Soğdlar, "Avrasya'nın 'süper güçleri'" Türkler ve Çinliler tarafından saygı görmüş, Soğdlulara devlet teşkilatında yer verilmiştir. Türk kağanlarının ilk edebî yazılı belgesi (bk. Kljaštornyj, Livšic 1972) yani Bugut Yazıtı (581) bütünüyle, üç dilli Sevrey (762) ve Kara-Balgasun (821 civarı) yazıtları kısmen Soğdca idi.⁵ Ancak uzun soluklu yoğun temasların, zaman zaman silahlı mücadelelerin (Tekin 2006: 100) ardından, sekizinci yüzyılda Uygurlar döneminde Türk egemenliğine giren (Aalto 1971: 37) ve süreç içinde yine Kâşgarlı'nın ifadesiyle 'Türk kılığını alan, Türk huyuyla huylanan' Soğd (bk. DLT I: 471), Saka, Tohar vd. halkların bir bölümü, on birinci yüzyılda artık Türkleşmiş, İnan dilli halk kimlikleri ile tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştı. Ancak, Kâşgarlı'nın Balasagun, Beyza Talaz şehirlerinde yaşayan 'Soğdak'ların Türkçe ve Farsçayı, her iki dili de bildikleri notu (DLT 1985 I: 29, 30), on birinci yüzyılın son çeyreğinde bu sürecin henüz tamamlanmadığına işaret ediyor.

Kâşgarlı'nın, sözlüğünde az kullanılan ya da yaygın kullanım alanı bulamamış kelimelere yer vermediğini biliyoruz (bk. DLT I: 6, 7). Eserin, genellikle Türkçe ya da Türkçeleşmiş kelimelerden oluşan söz varlığı içinde İnan dillerinden yapılan genel kopyalar ve anlam kopyaları önemli bir yer tutar.⁶ DLT, 'ideolojik' bakımdan milliyetçi-Türkçü söy-

⁵Üç dilli yazıt geleneğinin Eski Perslerde de var olduğunu, Hahameniş anıtlarının Eski Farsça, Elamca ve Akadca olduğunu biliyoruz (bk. Christidēs 2007: 780).

⁶Türkçe ve Farsça dil temaslarının en önemli sonuçlarından biri de anlam kopyalarıdır. Örneğin DLT'de yer alan *tl* '1. dil 2. çası, casus' (krş. Far. *zebān* ay.,

lemine karşın, aralarında dilbilimsel etkileşimlerin izlerini taşıyan ögeler de dâhil olmak üzere, Türk-İran kültürel ortak yaşamına işaret eden sayısız ipucu ihtiva eder (bk. Eker 2009a). DLT, aynı zamanda, İran dillerinden yapılan kopyalar için bir kırılma noktasıdır. DLT'ye değın yapılan kopyalar; İslam öncesi veya doğrudan İslam etkisi dışında *birinci katman*, DLT'den sonra İslamleşen İran dilli coğrafyanın yeni yazı dili Yeni/Klasik Farsçadan yapılan kopyalar ise *ikinci katman* olarak iki kategoride değerlendirilebilir. DLT'deki 'İranca' *birinci katman* ögelerin kaynağı ve Türkçeye giriş tarihi, Arapça kelimelerden çok daha eski ve fakat, kaynak İran dil itibarıyla çoğu zaman belirsizdir (bk. Eker 2009a: 79-80).

Orta İranca döneminin en önemli kuzeydoğu İran dili Soğdca, Sâsânî İmparatorluğunun (MS 224 -651) resmî dili Pehlevî vd., Türk-İran dil ilişkilerinde birinci katman diller olarak, İslamiyet'in kabulünden sonra ortaya çıkan ve genellikle şehirli, yerleşik İranlıların kullandığı Yeni Farsçadan ses, biçim ve söz varlığı düzeylerinde oldukça farklıydı. Örneğin, Soğdca bir metin, tıpkı milattan üç yüzyıl öncesinin Eski Farsçası

CPED: 609); *sı-* 'kırmak; bozmak; yenmek, galebe etmek' (Far. *şekesten* ay., CPED: 753 ay.) kelimeleri her iki dilde anlamca ortaktır. Türkçe, Eski Farsça ve hatta Eski Yunanca arasında temel askeri terimlerdeki yakınlıklar da dikkat çekicidir: E.Far. **hazahra-pati* '1000 başı' (Yun. *χιλιάρχος, χιλιάρχης*), **baivar-pati* '10000 başı' (Yun. *μυριάρχος, μυριάρχης*), **daθa-pati* '10 başı' (Yun. *δεκάρχος*) vd. (Christidēs 2007: 778). Anlam kopyaları kelime düzeyiyle sınırlı değildir. Yine DLT'de yer alan *tag tagka kawuşmaz kişi kişiğe kawuşur* 'Dağ, dağa kavuşmaz; adam, adama kavuşur' (DLT II: 103) atasözü, aynı diziliş ve anlamla Farsçada da kullanılır (krş. Far. *kūh, be kūh næ mī-ræşæd, esnān, be ensān mī-ræşæd* ay.). Anlam kopyaları; dilin görünmeyen, ana dilin kelimelerine aktarılmış anlam kodları olduğu için ilk planda algılanmaları zordur. Türkçe ve Farsça arasındaki anlam kopyalarının geçmişi, DLT'ye, hatta ondan çok daha eski dönemlere götürülebilir. İslamî dönem anlam kopyaları nicelik bakımından sanılandan daha karmaşık bir ağ oluşturur. Kelime düzeyinde anlam kopyalarında, hangi dilin verici hangi dilin alıcı olduğunu belirlemek zor olmakla birlikte, İslam sonrası dönemde Arapça; gerek Farsça gerekse Türkçe için en önemli kaynak dil olmuştur (bk. Eker 2006).

gibi, Yeni Farsça konuşurları için anlaşılmazdır.⁷ Ancak, Farsçanın, DLT'nin yazıldığı dönemde, yani erken bir tarihte ölçünleşmeye başlaması, farklı yazı dilleri hâlinde dallanmasını da engellemiş, Yeni Farsça, birçok İran dilini asimile ederek geniş bir coğrafyada konuşulmakla kalmamış, on üçüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla değin bölgeler arası bir yazı dili olarak kullanılmıştır (bk. Perry 2001: 191).

Türkçe ses dizgesine oldukça yabancı Arapça kopyaların aksine, İranca kökenli birinci katman kopyaların bir bölümü, on birinci yüzyılda Kâşgarlı'nın dahi anlayamayacağı biçimde dile nüfuz etmiş, Türkçe kökenli sözlerden neredeyse ayırt edilemez duruma gelmiştir (Eker 2009a: 80). Bazı kopyaların madde başları için verilen atasözü örneklerinde de yer alması, kopyalama işleminin uzun zaman önce gerçekleştiğine işaret eder. Yine de, birçok genel kopya, kaynak dilin ses ve biçim özelliklerinin ipuçlarını taşır. DLT'deki çoğu Soğdca olduğu ya da Soğdca aracılığıyla kopyalandığı değerlendirilen birinci katman İranca kopyaların büyük bir bölümü, Türk yazı dillerinde giderek kullanımdan düşmüş, bir süre sonra tamamen kaybolmuştur.⁸

DLT'nin telifinden sonra, İslamî dönem Farsçasından yani Yeni Farsçadan Türkçeye kopyalanan *ikinci katman* kelimeler ise yaklaşık bin yıllık süreçte önemli değişikliklere uğramadan günümüze ulaşmıştır. Kâşgarlı; Oğuzların, İranlı topluluklarla yakın ve uzun süreli ilişkilerin sonucunda onlardan *ören* ve *turma* örneklerinde olduğu gibi, bir bölümü önemli fonetik değişikliklerle, çok sayıda kelime aldığını kaydeder (bk. EDPT: xviii). Ancak, Yeni Farsçanın etkisi, Kâşgarlı'nın uyarılarına karşın, sonraki dönemlerde, Oğuz Türkçesi ile sınırlı kalmayacaktır.

Kâşgarlı, sözlüğünde yer alan maddelerin büyük bir bölümünün Türkçe kökenli olduğunu, Arapça ve Farsçada ortaklaşa kullanılan bazı kelimelerin, aslında, Türkçeden kopyalandığını kanıtlamak üzere, dilbilimsel deliller dışında, başka deliller de ortaya koymuştur. Örneğin, yağmurun ve karın çok yağdığı coğrafyalarda yaşayan 'kaba ve bilgisiz'

⁷Her iki dilde bulunan ortak kelimelere birkaç örnek şu şekildedir: Sğd. *ēw*//Far. *yek* '1', Sğd. *āpik*//Far. *āb* 'su', Sğd. *δūr*//Far. *dūr* 'uzak', Sğd. *wāt*//Far. *bād* 'rüzgâr', Sğd. *hurn*//Far. *hūn* 'kan' vd.

⁸Yaklaşık dokuz yüzyıl sonra Türk Dil Devrimi sürecinde, Öztürkçe sanısıyla *kamu*, *kent*, *acun* vb. bir bölüm İranca kökenli kelime yeniden diriltmiştir.

Türklerin dilinde dahi bulunan *yalma* sözcüğü, köken bakımından yağmurun ve karın nispeten az yağdığı coğrafyalarda konuşulan Farsça veya Arapçaya ait olamaz (bk. DLT 1986 III: 34, 35, Tekin 2006: 90, Eker 2009). Modern Türkolojide kopya olduğu uzun süredir bilinen pek çok kelime, Kâşgarlı tarafından Türkçe olarak gösterilmiş, üstelik bu kelimelerin hangi Türkçe deşışkelere ait olduğuna ilişkin notlar düşülmüştür. Ancak, Kâşgarlı, nesnel bir bilim adamı olarak, tespit edebildiği kopya kelimelere işaret etmiştir.⁹

***

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, DLT’de on birinci yüzyıl Türkçesinin aktif söz varlığını gösteren madde başları arasında, Räsänen (VEWT 1969), Clauson (EDPT 1972), Doerfer (TMEN 1963-1975) vd. araştırmacılarca doğrudan veya dolaylı olarak birinci ve ikinci katman İran dillerinden kopyalandığı veya kopyalanmış olabileceği belirtilen kelimelerin yüz yirmi dört adedi bir araya getirilmiş ve alfabetik olarak listelenmiştir. Listeye, Kâşgarlı’nın Farsça kabul ettiği kelimeler, bazı kopya eklerle, ortak yazıbirim ve sesbirimlerin yanı sıra kaynaklarda, üçüncü bir dilden İran dilleri aracılığıyla kopyalandığı belirtilen kelimeler de dâhil edilmiş, ancak özel adlar alınmamıştır. Listelenen kelimelerin, modern Türkçe deşışkelerde dillerde yaşayıp yaşamadığı üzerinde özel olarak durulmamış, çerçeve genellikle DLT ile sınırlı tutulmuştur. Çalışmanın asıl amacı, listelenen bu kelimelerle ilgili kapsamlı ve ayrıntılı bilgi vermek, kelimelerin kökenlerini kesin olarak belirlemek değil, yukarıda sıralanan kaynakların sunduğu bilgilerden hareketle, on birinci yüzyılda Türkçe ve İnanca arasındaki etkileşimin, leksikal düzeyde, Türkçe alıcı, İnan dilleri kaynak dil olmak üzere, boyutu ve içeriği hakkında tartışma malzemesi sağlamaktır. Bu kelimelerin bir bölümü, Türk dili ve kültür tarihi açısından taşıdığı önem bakımından, monografik çalışmalara konu olabilecek niteliktedir. Listede yer alan bu tür kopyaların köken bakımından ilk kaynağının araştırılması ise, ancak başka bir çalışmanın konusu olabilir.

⁹Örneğin, *fa’lal*, *fa’lâl*, *fû’lul* ayrımı altında topladığı *borduz* ‘bahçe, bostan’ sözcüğü için ‘bu kelime öz Türkçe değildir’ notunu düşmüştür (DLT I: 457).

Araştırmacıların listedeki kelimelerin kökenleriyle ilgili verdiği bilgiler, üzerinde uzlaşmaya varılmış nihai sonuçlar değildir. Ortaya konulan yargılar, zaman zaman, belgelere değil, yüzeysel benzerliklere, seslik, kültürel ipuçlarına hatta tahminlere ve önsözlerle dayalıdır. Örneğin, kimi kelimelerin İnan dillerine ait olabileceğine ilişkin düşünölen kayıtlar, bu kelimelerin konargöçer yaşam biçiminden ziyade, yerleşik yaşam biçiminin ve kültürlerin ürünü olabileceği varsayımına, bazen de Türk dilinin genel seslik dizgesine aykırı fonetik özellikler taşımasına dayandırılmıştır. Örneğin, Clauson, *The Foreign Elements in Early Turkish* (1975) başlıklı makalesinde, Türkçenin seslik özelliklerinden hareketle, kopyalanan kelimelerle ilgili değerlendirmede bulunduktan sonra, seslik yasalardan başka, yabancı kökenli kelimelerin tanınması ile daha az kategorik kuralları sıralarken eğer ‘erken’ Türkçede; Çince, Toharca, Soğdca, diğer İnan dilleri ve Sanskrit ile şekil ve anlamca uyuşan kelimeler varsa, bunların ilgili dillerden alınan ‘ödünç kelimeler’ olduğu, bu dönem için tersine bir durumun söz konusu edilemeyeceğine emindir (1975: 46).¹⁰ Öte yandan, Starostin vd.nin, Ana Altayca kökenleri belirlemeye yönelik yeniden yapılandırılmaları ile Tremblay’ın önerileri kısmen ‘hipotetik’ yaklaşım izlenimi vermektedir. Listedeki kelimelerin bir bölümü sık kullanılmalarına, Türkoloji dünyasında iyi tanınmalarına karşın, bir bölümünün kullanım sıklığının düşük hatta önemli sayıda kelimenin, Kâşgarlı’nın ‘sözü kısa tutmak dileğiyle kullanılmayan kelimeleri bıraktım.’ (DLT I: 7) kaydına rağmen, tekörnek (hapax) olduğu dikkati çeker.

Türk ve İnan dilleri arasındaki etkileşimde zaman zaman verici ve alıcı dilleri belirlemek mümkün olamamaktadır. Ancak, bu çalışmada, Türkçe söz varlığının temel unsurlarından olan *kara* ve *al* renk adlarını, Türk kültür tarihinin en önemli terimlerinden biri olan *beg*’i ‘bey’, İnan dillerine bağlayan (krş. Eski Farsça *baga*, Avestan *baya*; Slav dilleri *bog*

¹⁰Örneđin, Clauson *şatu* ‘merdiven’ kelimesinden söz ederken, ilk Türklerin çadırlarda yaşadıklarından, bu tür kelimelerin ancak kopya olacağı düşüncesindedir. Aynı şekilde, Türkçede *eşgüti*, *çixanşı*, *çit*, *çikin*, *çuz*, *xuluñ*, *kaçaç*, *kafgar*, *kutay*, *loxtay*, *şalāşu*, *torku*, *züngüm* vd. *ipek* türlerini ifade eden çok sayıda kelime bulunmasına karşın, bunların Çin’den geldiği için genellikle Çince kökenli olduğu görüşündedir (bk. 1975: 45, 48).

‘Tanrı’) ‘aşırı’ görüşlere de yer verilmiştir (bk. Poppe 1965, Zimmer 2009). Listede yer alan bir grup kelimenin, Türkçeden İran dillerine mi yoksa İran dillerinden Türkçeye mi kopyalandığının da tartışmalı olduğunu biliyoruz. Öte yandan, listedeki birinci katman kelimelerin bir bölümünün, İran dillerinden Türkçeye kopyalandığı ifade edilmekle birlikte, bunlar arasında sayısı az da olsa, Türkçeden İran dillerine, ardından İran dillerinden yeniden Türkçeye kopyalanmış kelimeler de bulunabilir veya tam tersine bir süreçle, bir İran dilinden Türkçeye kopyalanan kelime, daha sonra Türkçeden başka bir İran diline kopyalanabilir. Örneğin, Sğd. ‘*wštmγ*, Türkçeye *uçmak* olarak kopyalanmış, ardından Farsçaya *uçmāk/ uçmāh/ ucmāc* şekliyle yeniden kopyalanmıştır (TMEN II: 12). Türk ve İran dilleri arasında başka ‘yeniden ödünçleme’ örnekleri vardır,¹¹ örneğin, *akşam*’ın, genellikle Soğdca kabul edilmesine karşın, Tü. *ak* + Far. *şam* gibi bir gelişmeyle Farsçaya kopyalanmış olabileceğini ileri süren görüşler de bulunur (bk. TMEN IV: 256). Bazen her iki dil arasında; Türkçe *aş* ‘yemek, aş’, Far. *āš*¹² ‘çorba vb.’ gibi ses ve anlamca birbirine çok yakın kelimelerle (EDPT: 253); *han* gibi doğrudan *k*- > *h*- gelişmesinin bir sonucu olduğu veya bir İran dilinden yeniden kopyalandığı belirsiz özel durumlar söz konusudur.

Genel bir taramayla tespit edilen ve daha sonraki çalışmaların ilk aşaması olarak hazırlanan Türkçe ve Farsça ‘ortak’ kelimeler, aşağıda sıralananlardan kuşkusuz çok daha fazladır. DLT’nin söz varlığında yer alan İranca kökenli kopyaların sayısı ve oranı konusunda aslında net bir sayı verilememekle birlikte, Doerfer, yabancı kökenli kelime oranının Karahanlı Türkçesi metinlerde %1,6 olduğunu ileri sürer (1997: 241). Karahanlıcadan itibaren giderek artacak olan Yeni Farsça ikinci katman kopyalar rahatlıkla takip edilebilmesine karşın, farklı İranca değişikliklerden yapılan birinci katmanda kopyaları belirlemek kolay değildir. Listedeki kelimelerin tamamının İran dillerinden kopyalandığı kabul edilmiş olsa, % 1,65’lik bir oranla Doerfer’in tespitini -yalnızca İranca kopyalar aracılığıyla- aşan bir oran elde edilir. Taramanın genişletilmesi ve derinleştirilmesiyle bu oranın aşılabacağını öngörebiliriz. Ancak, sorun; yalnızca, DLT’de hangi İranca kopya kelimelerin yer aldığını belirlemek değil,

¹¹ör. Tü. *otag > Far. *otāk* [*otāg*] > TT *otağ* ‘padişah çadırı’.

¹²Sans. *as* ‘yemek’ (FF: 58).

Clauson'un ifade ettiği gibi (1943: 43), kopyalanan bu kelimeleri tanım-lamak, sınıflandırmak ve bunlardan hangi tarihsel çıkarımlar yapılabile-ceğini ortaya koymaktır. Mevcut malzeme aracılığıyla bu yolda çalışma-lar yapılmalıdır.

2. Kelime listesi

2.1. *ajmuk* ve *j*'li *Kelimeler Sorunu*: "ajmuk. 'ak çap'. Kel olan kim-selerin dazlığı. Buna benzetilerek *ajmuk taz* denir ki 'başı şapla sıvanmış kel' demektir. Bu kelime iki ıkak arasındaki *j* ile söylenir." (DLT I: 99). Clauson'a göre, *j* ile yazılması, sözcüğün, bir İnan dilinden kopya oldu-đuna işaret eder (EDPT: 27). Räsänen'de ise *ajmuk*'un anlamı verilmiş, ancak kökeni ile ilgili bir açıklama yapılmamıştır (VEWT: 33b). Clauson, *j*'nin; *ij-*, *öj-* eylemlerindeki gibi, *z*'nin ikincil formu olarak görüleb-il-diğini, bu münferit örneklerin dışında *j*'li kelimelerin ancak 'ödünç' ke-limelerde yer alabileceğini, *j*'nin, Sođdcada çok yaygın bir ses olduğunu kaydeder. Ona göre bir kelimedede, özel durumlar dışında, *j* sesinin bu-lunması, kelimenin, İrancadan kopya olduğunu varsaymamız için yeterli bir delildir (ör. *nıjdag* 'bileği taşı', EDPT: 775). Ancak, Soğdca ve To-harca metinler genellikle dinî içerikli Budist yazmaların çevirilerinden olduğundan, bu dillere ilişkin yaşayan söz varlığının belirlenmesi her zaman kolay değildir. Örneğin, Soğdca metinlerde kullanım sıklığı yük-sek *ajün*'un 'alıntı' olduğu açıktır; ancak, aynı durumdaki 'dut ağacı' an-lamındaki *üjme*'nin Soğdca karşılığı bilinmediğinden, kelimenin kökeni konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir (1975: 43, 44). DLT'de *j* harfinin yer aldığı kırk civarında maddebaşı vardır. *j*'li kelime-ler, eylem çatıları dışında, türevdeşi bulunmayan, genellikle kopya, kü-çük bir bölümü yansıma kelimelerdir. Ancak, *j*, Clauson'un da işaret et-tiđi gibi, birkaç Türkçe kelimedede ikincil sestir. Türkçe sözlerde *z//j* hatta *//j*, *ř//j* nöbetleşmelerine rastlanabilir: *aguz//awuj* 'ağız, ilk süt', *jagıla-//agıla-//şagıla-* 'ađlamak', *kurugjin//kurşın* 'kurşun' vd. *j*'li kelimele-rin en önemli ortak özelliği *ajun* gibi kopya, *Tejik* 'Tacik' (?); *awuj*, *kurugjin* gibi Türkçe birkaç örneğin dışında, bugüne ulaşmamış olmalı-rıdır. *z//j* nöbetleşmesi, Farsça kelimeler için de tipiktir (bk. *küjek* mad-desi).

2.2. *ajun*: "açın, dünya; zaman, felek. *bu ajun* 'bu dünya', *ol ajun* 'o dünya, ahiret'. iğilcedir. Bu kelimedeki *j*, iki ıkak arasındadır." (DLT

I: 77), “*meñgü ajun* ‘sonsuz dünya, ahiret’” (DLT III: 378), “*arguç ajun* ‘yalancı dünya’” (DLT I: 95). *ajun*, aynı anlamda Rylands satırlı Kur’an tercümesinde de kullanılmıştır (bk. Eckmann 1976: 68). Kâşgarlı’nın Çiğilce saydığı *ajun*, ‘yaşam, yaşama; varlık, var olma durumu’ anlamındaki Soğdca ’’*zwn, ājūn*’dan kopyalanmıştır (IAL 1965: 168, EDPT: 28, VEWT: 33b). Zieme’ye göre *aşun* değişkesi de vardır (1978: 202). Dikkati çeken bir husus, DLT’de, on altı kez geçen *ajun*’un, genellikle siir parçalarında yer alması, yani edebî-ruhanî içerik ve anlamla kullanılmasıdır. Bu kullanımda, *ajun*’un bir Budist teknik terimi olarak ‘var olma durumu, doğum-ölüm ve yeniden dirilme süreçleri’ni ifade etmesi ve bu anlamla Uygurcaya kopyalanması rol oynamış olmalıdır (bk. TMEN II: 57).

2.3. *aḥşam*: ‘akşam, gün inme zamanı’ (DLT I: 107). Büyük bir ihtimalle Sğd. *’*γš’m*’dan kopyalanmıştır (krş. Far. *šām*). krş. Sğd. ‘*γšp*’ ‘gece’ (Far. *šeb*) (EDPT: 96). Clauson, art damak sızıcı ünsüz *ḥ*’nin, Türkçede *aḥtar-* ve *oḥsa-* örneklerinde olduğu gibi, yalnızca *-ḥt-* ve *-ḥs-* ünsüz çiftlerinde görüldüğü, *tarḥan*, *ḥagan*, *ḥatun* gibi örneklenen diğer bağlamlardaki *ḥ*’nin ise ancak genel kopyalarda bulunabileceğini, *-ḥs-*’nin yer aldığı tüm kelimelerin Türkçe sayılamayacağı, örneğin, *aḥşam*’ın Soğdadan kopyalandığı görüşündedir (1943: 43). Räsänen de, Clauson ile aynı kanyı paylaşır: *aḥşam* << ? E.İr. *ḥšapan*, *ḥšap* ‘gece’ (VEWT: 13b). Doerfer ise aksi bir görüş ortaya koyar: Far. *eḥšām* < *aq* ‘beyaz’ + *šam*, *šeb* ‘gece’ (TMEN IV: 256). İranlı sözlükçü Mo’in, Doerfer gibi *ākšām*’ın, Tü. *āk*¹³ ve Far. *šām*’dan mürekkep olduğu görüşündedir (FF: 72).¹⁴

2.4. *akur*: ‘ahır’ (DLT I: 7). Far. *āḥūr*, *āḥur* (VEWT: 10b); Far. *āḥ^wur*, *āḥ^war* ay. (CPED: 26); krş. Anad. Ağz. *aḥır*, *aḥır*, *afur* vd. (bk. Tietze 1967: 133).

¹³ *āk*, Farsçada *āk-per* ‘ak kanat’, *ākḥezzek* ‘bir bitki’, *āk tepe* ‘ak tepe’, *āk ordu* ‘Ak Ordu’, *ākḥoyunlu* ‘Akkoyunlu’, *ākçe* ‘akçe’, *ākseḥkel* ‘aksakal’ *āksongor* ‘ak sungur’ vb. ibarelerde Türkçe kopya olarak kullanılmaktadır (bk. FF: 73).

¹⁴ *ākšām* kelimesinin, ‘Türk padişahları ve emirleri adına akşamüstü vurulan davul’ ve Kaçarlar döneminde askerî terim olarak ‘kışlalarda gurup vaktinde yapılan tören’ anlamlarında kullanıldığını da aynı kaynaktan öğreniyoruz.

2.5. *al*: ‘al, kırmızı’ (DLT I 19). Clauson’da, *al*’ın kopya olduğuna ilişkin bir kayıt yoktur, aksine, Clauson *al*’ın, Türkçeden Moğolcaya ve *alyi* (sic!) şekliyle Rusçaya kopyalandığını,¹⁵ Türk hakanlarının kırmızı Çin mürekkebi ile feramanları, yarlıkları imzalamaları dolayısıyla, kelimenin, Türk hakanlarının mühür ve alameti anlamını da kazandığını, ancak bu anlamın Farsçaya özgü olduğunu ileri sürer (EDPT: 121).¹⁶ Aalto ise, kelimenin, Eski İnan dillerinden kopyalandığı görüşündedir: Uyg. *āl*, Peh. *āl*, Y.Far. *āl* < E.İr. **harda* (1971: 37). Mo’İN de, Far. *āl* // *ālā* ‘kızıl, kırmızı’ kelimesinin/kelimesinin Türkçeden kopyalandığı görüşünde değildir, aksine renk anlamının yanı sıra, kökünden aynı renkte boya yapılan bir ağaç türü olduğunu belirttiği *āl*’ın, Peh. *arūs* ile ilgili olduğunu ileri sürer (FF: 80); ancak, Pehlevide *arus* [’*ws*], ‘beyaz’ karşılığındadır (Kenzie 1971: 11).

2.6. *ala*: “ala tenli kişi. *ala* at= ‘kır at’. *beg ħanka ala boldı* ‘Beğ hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu, düşmana uydu.” (DLT I: 82). Clauson (EDPT: 126) ve Räsänen’de (VEWT: 15a) kelimenin İnan dillerinden kopya olduğuna ilişkin bir kayıt yoktur. Aalto ise, Uyg. *ala*, Çuvaşça *ula*, Moğ. *alay*’nın ‘ala’, O.İr. *palang* < İr. **parda* ile bağlantılı olabileceği, söz başında **p-*’nin düşebileceğini ileri sürer (1971: 37). Mo’İN’de yer alan *ālā* ise bir renk adıdır; ancak, yapılan göndermeden, kelimenin *āl* ‘kırmızı’ının genişlemiş biçimi olduğu anlaşılıyor (FF: 80). Clauson’a göre *ala* ile *al* karıştırılmıştır (EDPT: 126).

2.7. *aluç*: ‘şeftali’ (DLT I: 122). Far. *ālū* ‘erik’ ile türevdeştir (EDPT: 128). *alu-ça* << *ālū*, *ālūça* ay. (VEWT: 18b). Söz sonundaki *-ç*, Räsänen’in belirttiği küçültme eki olabilir. krş. Anad. Ağz. *alça* < Far. *ālū* ‘erik’ + *-ça* ‘küçültme eki’ (Tietze 1967: 133). Mo’İN de, Peh. ve M.Far. *ālū* ‘*Prunus domestica*’ kelimesinden küçültme eki *-çe* ile yapılan *ālūçe* için Latince ‘*Prunus aivaricata*’ karşılığını verir. BK’de kelimenin *ālūçe* veya *ālunc* formlarıyla ilgili verilen bilgi ve ‘erik envaından gügem tabir edilen hurde ve ekşi erik’ tanımını yukarıdaki bilgileri doğrular mahiyettedir (bk. 2000: 18). Far. *ālū*, Hindustani *ālu* aracılığıyla *’alu* şekliyle, ancak ‘patates’ anlamıyla Tibetçeye de kopyalanmıştır; Far. *ālūçe*’den kopyalanan Tibetçe *’a-lu-ça* ise ‘erik’ karşılığındadır (Laufer 1916: 476).

¹⁵Rus. *aly* ‘al’ (Mustafayev, Şerbinin 1972: 21).

¹⁶*āl*’dan türeyen *ālçī*’de ‘damgacı, mühürdar’ anlamıyla Farsçada kullanılmıştır.

2.8. *amaç*: ‘1. çift öküzü; tarım aygıtları amaç, 2. hedef, nişangâh’ (DLT I: 52). *amaçla-* ‘nişanlamak, nişan almak’: *er kuşug amaçladı* ‘Adam kuşa nişan aldı.’ (DLT I: 288). Konargöçer Türklerin hayvancılıktan tarıma geçerken ihtiyaç duydukları bir terim olan *amaç*, Farsçadan yapılan eski kopyalardan biridir. Far. *āmāc*, *amāj*, *āmāç* ‘saban’, ‘sabanla sürülmüş toprak kümesi’ (EDPT: 156, VEWT: 18, CPED: 97). Doerfer, kelimenin, İrancadan Türkçeye kopyalandığı hususunda kuşkuludur (bk. TMEN IV: 522). TT *ok amacı* (bk. Şükûn 1996: 370). *amaç*’ın, **amça* ‘saban’ gibi Altayca bir prototipten geliştiği, Farsçaya ve Ermenciye de kopyalandığını savunan Starostin kelimeyle ilgili ayrıntılı bilgi verir (bk. EDAL: 295). BK, kelimenin Türkçede bulunmayan anlamlarını sıralar: ‘Ok nişanesi nasb olunan toprak yığıntısına denir. Onun için nişâne olan mevziye âmâcğâh derler. Nişâne-i tîr manasına da gelir...ekincilerin saban demirine dahi denir. Taht-ı pâdişâhî manasına gelir. Bir fersah itibar olunan mesafe ve miktarın yirmi dört hissesinden bir hisseye dahi denir.’ (2000:18). Far. *āmāc* ile *āmāçhâne* *āmācğâh* ‘nişangâh vd.’ kelimeleri de türetilmiştir (bk. Mo‘in FF: 86, CPED: 97). DLT’deki *amaçlık y(ê)r* ‘nişan yeri, hedef yeri’ (I: 150) bu Farsça kelimelerin anlamca tam karşılığıdır.

2.9. *armagan/yarmakan*: “Gittikleri yerden doyumlu gelen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan. Oğuzca. *yarmakan* dahi denir, bu *amuç*’tur.” (DLT I: 140). *armagan*, *ören* gibi, Farsçadan erken dönemlerde yapılan kopyalardan biridir (EDPT: 232); *armagan* < Far. *armagân* (bk. VEWT: 27a; TMEN II: 45, 46). Ancak, Mo‘in, Kâşgarlı’nın verdiği bilgileri onaylar, yani Farsçada *ermegân* olarak yaşayan kelimenin, Türkçeden kopyalandığı görüşündedir (FF: 206).

2.10. *armut*: ‘armut’ (DLT I: 95). Tü. *armut* << Far. *anbārūd*, *armūd*, *amrūd* (VEWT: 27a); Tü. **armut* > *armut*, *almurt* < Far. *emrūd* (Tenişev 1997: 139). Doerfer, kelimenin Farsça kökeni hususunda şüphelidir (TMEN IV: 263). Ancak *armut*’un kopya olduğu genel kabul gören bir yaklaşımdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Bläsing: 2004: 473-485).

2.11. *arzu/arju*: “çakal (iki çıkak arasındaki *j* ile). Birtakım kimseler bir şeyin etrafında toplandıkları zaman *kişi arjulayu kurı* denir. ‘Halk, çakalların insan yemek için toplandıkları gibi, bir şeyin etrafında toplandı.’ demektir.” (DLT I: 127). Clauson, *j* sesi dolayısıyla, sözcüğün Soğdca kökenli olabileceği düşüncesindedir. Pek çok dilde bu hayvan için

yerli kelime bulunmadığından, *arzu/arju* ile eş anlamlı Far. *şagāl* kullanılır (EDPT: 200). Räsänen, *āsri* ‘panter’ maddesine gönderme yaptığı *arzu* için köken belirtmemiştir (VEWT: 28a, 50).

2.12. *awruzi/awzurr*: ‘buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan yemek, karışık yemek’ (DLT I: 145). *Tekörnek* olan kelime, aynı anlamdaki Far. *efrüse*’den kopyalanmıştır (EDPT: 15). Peh. *fruşag* (‘plwşk=) *efruşag*, *prwşe*, Ermenice *hruşak* vd., Far. *fırşe*, Peştö *wurje*, İbn Mühenna *hürşe* (*hr-* < *fr-*) (Henning 1977: 716). Far. *efrose*, *efroşe* ‘tereyağı, bal ve un için yapılan kap’ (CPED: 82). Far. *āfrüşe* (< Peh. *āfroşak*) ‘un, yağ, bal, şıra veya şekerle pişirilen bir helva’ (‘Amīd 1371: 41). Far. *āfrüşe/efrüşe* ‘Bazılar un helvası dedi. Bazıları indinde efrüşe bir nevi kayganadır ki birkaç yumurta sarısını çiğ süte bulayıp ateş üzere dilme, münakit olduktan sonra indirip üzerine tatlı döküp badehu içine eklemek doğrayıp veyahut lapa döküp tenavül ederler. Badem helvasına dahi efrüşe derler.’ (BK: 200).

2.13. *baçak/baçag*: ‘İsalıların (Hristiyanların) orucu, perhizi’ (DLT I: 411). Uygurca metinlerde görülmeye başlayan kelimenin, kopya olduğuna ilişkin görüşler vardır; ancak, Clauson ‘saf’ Türkçe kabul ettiği *baça-* eyleminden türeyen *baçak*’ın, kopya olmadığına emindir (EDPT: 293). *baçag* *baça-*, *baçag olur-*, *kiçig* *baçag*, *ulug* *baçag* vb. deyimlerin de gösterildiği Drv.de de aynı görüş savunulur (76). Starostin, Clauson’un da işaret ettiği gibi, kelimenin Soğdca ile ilgisi bulunmadığına, aksine, Mançu, Moğolca ve Japonca kanıtlar aracılığıyla ‘oruç tutmak, aç olmak, acıkmak’ anlamında Altayca **máč’a-*’dan geliştiği düşüncesindedir (EDAL: 39).

2.14. *badram/bedrem*: ‘Bayram, halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman *bedrem yer* denir ki ‘gönül açan yer’ demektir. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bu kelimeyi Farslardan dahi işittim. Bununla beraber, Oğuzlar bayram gününe *beyrem* derler. Bu sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzlar *zel* harfini *y*’ye çevirmişlerdir; buna göre bu kelime ayrıca bir lügat olabilir.’, ‘*bedrem kılıp awnalım* ‘bayram yaparak vakit geçirelim.’ (DLT I: 263, 484). ‘Oğuzca. Bunun, sevinç ve eğlence günü demek olan *bedrem* kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde *zel* harfini *ye* yapanlar biliyor.’ (DLT III: 176).

Kâşgarlı'nın açıklamaları, *bayram* kavramının İslamiyet'in kabulünden sonra geliştiğine işaret ederken, bir yandan da Farslardan da işittiği sözcüğün, kopya olabileceğini dolaylı biçimde ortaya koyuyor. İran dillerinden yapılan erken ödünçlemelerden *bardām* 'eğlence yeri', İslamî bayramları yani kurban ve ramazan bayramlarını ifade eden Ar. *'īd* in Türkçe karşılığıdır (bk. EDPT: 308). Räsänen'de ve Drv.de bu kelime için köken gösterilmemiştir (VEWT: 54b; 76). Doerfer'e göre, Far. *beyrām*, Türkçeden kopyalanmıştır (bk. TMEN II: 384, 385). Steingass da *bayram*'ı Türkçe kökenli olarak gösterir (CPED: 219). Starostin, Ana Türkçe *bay-ra-m/k* ve *bay-ga* biçimlerinin, Altayca 'mutluluk, eğlence' anlamında *bāja prototipinden geliştiği görüşündedir (bk. EDAL: 321).

2.15. *bag*: 'bağ, üzüm asması' (DLT III: 152). Orta Farsçadan erken bir kopyadır (Gabain 1941: 300, EDPT: 311). Tü. *bag* << Peh., Far. *bāg* ay. (VEWT: 55a, Kenzie 1971: 16).

2.16. *bağışla*: 'bağışlamak' (DLT III: 335). *bağışla*-, İran dillerinden kopyalanan *bağış*'tan türemiştir (krş. Far. *baḥṣ*) (EDPT: 321, 322). Tü. *bahçe* << Far. *bāgçe* örneğindeki *-hç-* << *-ğç-* gelişiminin aksine, bu örnekte *-ğ(1)ş-* << *-hş-* gelişimi görülür. Bu, muhtemelen, Oğuz Türkçesinin Farsçadan yaptığı erken kopyalama örneklerindedir.

2.17. *bamuk*: 'pamuk. *pamuk urugladı* 'pamuğu çekirdeğinden ayırdı' (DLT I: 380, III: 347). Yun. *bombuḡ* 'ipek kurdu', muhtemelen bir Orta İran dili aracılığıyla kopyalanmıştır (krş. Far. *penbe* ay.) (EDPT: 345). O.Far. *pambag* 'pamuk' vb. kültür kelimelerinin ilk kaynağını belirlemek zordur. Her iki dil, yani Yunanca ve Farsça kelimeyi üçüncü bir dilden kopyalamış olabilir (Christidēs 2007: 779). Söz başındaki *b-* ~ *p-* nöbetleşmesi dikkat çekicidir. 2.18. *batrak/bayrak*: 'ucuna bir ipek parçası takılan mızraktır. Savaş günü yiğit kendini bununla tanıtır.' (DLT I: 465). Clauson, etimolojisi zor olmakla birlikte *batrak*'ın, Sanskritten muhtemelen Soğdca yoluyla kopyalandığı, Türkçe açık bir etimoloji bulunmadığı görüşündedir (EDPT: 307). Ancak, kelimeyi Altayca kabul eden ve örnekleri sıralayan Starostin vd., Sanskritte benzer bir kelime bulunmadığı için bu iddiayı temelsiz görür (EDAL: 1070). Räsänen'e göre, Uygurcada *badruk* olarak görülen sözcük, Türkçe kökenlidir (VEWT: 55a). Genel eğilim, *bayrak*'ın, *sancak*'a paralel olarak *batır*'dan geliştiği yönündedir (bk. Eren 1999: 44, 45). Doerfer'e göre, Far. *beyrek*, *beyreh*, *beyrāk*, Türkçeden kopyalanmıştır (bk. TMEN II: 385,

386). Tü. *sanç-*, *ur-* eylemlerinden yapılan *sancak*, *urgu*, *uruñu* vb. örnekler, *batır-* kökeni için bir kanıt sayılabilir. *bayrak*, *sancak* ve *tuğ* kelimeleri, Far. *beyreğ/beydeğ*; *sencāk/senceğ/sencūk*; *toğ* biçimlerle birer siyasi-idari terim olarak İnan'ı yöneten Türk kökenli bürokrasi aracılığıyla Farsçaya kopyalanmıştır (bk. CPED: 219, 700; FF: 623).

2.19. *beçkem*: 'alamet, belge; savaş günlerinde yiğitlerin belge olmak üzere takındıkları ipek parçası ya da dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna *perçem* derler.' (DLT I: 483). bk. 2.87 *perçem*. Bir İnanca kelime olan *beçkem*, Waħi¹⁷ dilinde *biçkem* 'at kuyruğu' biçiminde yaşamaktadır. Räsänen ise, *beçkem*'i Türkçe kökenli kabul eder (VEWT: 66b). BK, 'Mızrak ve bayrak zülfelerine denir ki başlarında züluf gibi top nesnedir tozak tabir olunur. Yedek atlarının ziynet için boyunlarına asarlar.' (2000: 591). *beçkem* ve *perçem* kaynak dil, anlam ve yapı bakımından tam olarak aydınlatılmamış kelimelerdir.

2.20. *beçküm*: 'evin sofası' (DLT I: 484). krş. Sğd. *ptşknp* ve Far. *baçkam*, *paşkam* 'sofa; avlu' (EDPT: 295). Räsänen de, Sğd. *ptşknb*, *ptşknp* biçimlerinin Far. *paşkam*'a geliştiği görüşündedir (bk. VEWT: 66b). *beçküm*, Doerfer'e göre de Soğdcadan kopyadır (bk. TMEN II: 720). Far. *beçkem/bekçim/ beykem*: 'Sofa ve hane-i tâbistânî manasındadır yani yaz mevsiminde ârâm edecek mesken ki yaz odası ve yazlık tabir olunur.' (BK: 55). Kelime, modern Farsçada 'eyvan, sofa, her tarafında pencere ve kapı olan yazlık ev' anlamı ve *beckem*, *beçkem*, *peçkem*, *beşkem* ve *beykem* biçimleriyle yaşamaktadır ('Amîd 1371: 318).

2.21. *begni* (krş. *buğsum*, *buğsi*): 'buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki, boza' (DLT I: 434). *bekni yevüldi* 'Boza olgunlaştı.' Räsänen'e göre *bäkni*, O.Far. *bag(a)nĩ* den kopyalanmıştır (VEWT: 68b). Kelime ile ilgili ayrıntılı bilgi veren Doerfer de, *begni*'nin Türkçeden Farsçaya kopyalanmış olabileceğini ileri sürer (TMEN II: 309-311). Clauson'a göre, Sğd. *βγ'ny* ve Osetçe *bägäny*, Türkçeden kopyalanmıştır (EDPT: 328). Dv.de *begni/bekni* olarak gösterilen *bor bekni* ikilemesi verilen kelimenin kökeni ile ilgili kayıt yoktur (1969: 92). Bailey'in

¹⁷İnan dilleri ailesinin *Pamir* dilleri koluna mensup bir dil olan Waħi, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Çin'de az sayıda kişi tarafından konuşulur (Genel bilgi için bk. Morgenstierne 1960).

etimolojisini kuşkulu bulan Starostin; Moğolca, Tunguzca vd. dillerin söz varlığında da yer alan *begnī*'yi Altayca, İran dillerindeki biçimleri de Türkçeden kopya olarak kabul eder (bk. EDAL: 335). Kelime, Farsçada *bugnī* 'bira', *bagnī'i arzan*, 'ak darı birası' şekilleriyle yaşamaktadır (CPED: 195). M.Far. *baganī*, *bagnī* 'pirinç, darı ve arpa vb.den yapılan şarap, boza' (FF: 560).

2.22. *bekmes*: 'pekmez. Oğuzca.' (DLT I: 459). Kâşgarlı'nın, *bekmes*'in Oğuzca olduğuna ilişkin notu, sözcüğün Türkiye Türkçesi dışında yaygın kullanım alanı bulunmamasıyla doğrulanıyor. *bekmes*, Clauson'a göre Türkçe *bek* ile Ar. (ve Far.) *muzz* 'meyve suyu şurubu' kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur (EDPT: 327). Räsänen'e göre, sözcüğün kökeni, Far. *bakmāz*'dır (VEWT: 68b). Eren, Kıpçakça ve diğer tarihî kaynaklarda az da olsa görülen *bekmes/bekmez*'in Far. *bigmāz* 'şarap; bardak; şarap-içme' sözcüğünden kopya olduğu görüşündedir (1999: 328). Far. *begmāz* 'Beş manası vardır. 1. Şarap ve hamr manasıdır. 2. Şürb-i şarâb manasıdır. 3. Kadeh ve piyale manasıdır. 4. Gam, gussa ve enduh manasıdır. 5. Ziyafet ve mihmânî manasıdır.' (BK: 57). Yeni Farsçanın söz varlığında yer alan kelime, Mo'în'de Türkçe alıntı olarak gösterilir: "*begmāz* [Tü. *bekmaz* = *bekmez* = *begmez*] 1. gam, sıkıntı 2. konukluk', *begmāz* [Tü. *pekmez*] 1. şarap, bade 2. şarap bardağı; *begmāz kerden* '1. şarap meclisi yapmak 2. konukluk etmek, ziyafet vermek' " (FF: 560).¹⁸ Doerfer de kelimenin kökeninden kuşkuludur. Ancak *bekmez*, Türkçe aracılığıyla Gürcüceye, Rusçaya, Balkan dillerine hatta Macarcaya kopyalanmıştır (diğer etimolojiler için bk. TMEN II: 307, 308).

2.23. *beçin*: 'Türklerin on iki yıllarından biri' (DLT I: 409). 'maymun' anlamındaki bu kelime, Hint-Avrupa dillerinden, muhtemelen bir İran dilinden yıl adı olarak kopyalanmıştır. krş. Far. *būzīnā* (EDPT: 295). Räsänen'e göre, Farsçada *bōzīna* şeklinde görülen sözcüğün, İran dillerinden Türkçeye aktarılma süreci belirsizdir (VEWT: 66b). Doerfer, *beçin*'in, Moğolcadan Eski Türkçeye, oradan da Farsçaya kopyalandığı görüşündedir (bk. TMEN II: 382). Starostin, Eski Japonca *masi* ve Moğolca **beçin*'in, aynı Altayca kökenden geliştiği görüşündedir (EDAL: 41). Far. *būzīna/ pūzīna/ pojīna* ay. (CPED: 206, 259). Far. *būzīne*

¹⁸ hrf. *pekmez etmek*

‘Maymun dedikleri canvere denir.’ (BK: 105). M.Far. *būzenāne/būzīne/būzene* ay. (FF: 602).

2.24. *bitrik (tīlak)*: ‘*bitrik*. 1. kadınların avret yerinde bulunan dilcik, dilak; 2. fıstık. Arguca’ (DLT I: 147). Temel anlamı ‘fıstık’ olan *bitrik*, İran dillerinden ödünçlemedir. krş. Far. *pistih* ‘fıstık’ (EDPT: 307).¹⁹

2.25. *bor*: ‘şarap. Şu savda dahi gelmiştir: *bor bolmadıp sirke bolma* ‘şarap olmadan sirke olma’ (DLT III: 121). O.Far. *bōr*’dan kopyadır (EDPT: 354). Räsänen ve Zieme’de Farsça kökenle ilgili bir kayıt yoktur (VEWT: 80a, 1978: 214). Peh. *bōr [bw]* ‘kızıl-kahverengi, doru (at)’ (Kenzie 1971: 19). Far. *bōr* ‘fıstık rengi, bal rengi, altın rengi, sarı veya kızıl renk’, ‘kızıl tüylü at’ (CPED: 206, ‘Amīd 1371: 384). Far. *būr* ‘esb-i surh-reng manasınadır yani kırmızı renkli at ki doru tabir olunur. Būr aslında elvandan levn-i fıstıkîdir.’ (BK: 100). BK’ya göre de, kelimenin temel anlamı, Steingass’ta olduğu gibi, fıstık ağacının meyvesinin rengidir. M.Far. *būr* 1. ‘kızıl, kırmızı’ 2. doru (at) (FF: 601). Ferheng-i Ziya’ya göre ‘*būr* ‘doru yani kızıla çalar at; fıstıki renk. Bu mana yalnız Türk lügatlerinden nakledilmiştir. Mor ve menekşe rengine de denir.’ (Şükûn 1996: 371).

2.26. *buldunı* (krş. *kendük*): ‘içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim. Kençekçe.’ (DLT I: 492).²⁰ Clauson, ‘taze üzüm, kuru üzüm konulan ve karıştırılarak içinde yenen bir tür süt kabı’ anlamındaki tekörneğin kopya, kaynağının ise muhtemelen bir İran dili olduğu, kelimenin özgün metindeki gösteriminde de sorun bulunduğu görüşündedir (EDPT: 335). Tremblay ise *b^uld^uny*’nin kökeninin belirsiz olmakla birlikte, Hot. *pul-* ‘nefesle şişirmek’ < **pard-* (krş. Fransızca *soufflé*, *petdennonne*) ve **pulünä* ile köktaş olabileceğini kaydeder (2007: 71). Starostin ise bekleneceği gibi, Altay dillerindeki örnekler aracılığıyla **bulV* ‘buz, jölemsi öz’ prototipini tasarlar (EDAL: 383).

¹⁹Farsçada ‘klitoris’ anlamında *bitrik* sözcüğü yoktur, ancak DLT’de ‘kadının avret yeri. Çiğilce’ açıklaması yapılan *tīlak* sözcüğü (DLT I: 335, 411), Steingass’ta Türkçe kökene değinilmemekle birlikte Yeni Farsçanın söz varlığında *tīlāk* biçimi ve ‘klitoris’ anlamıyla yer alır (CPED: 320). Doerfer’e göre *tīlak*, Farsçada Türkçe kopyadır (bk. TMEN II: 543, 544). Anad. Ağz. *dīlak* ay. (DS -IV, 1993: 1457).

²⁰Kençekçe ilgili olarak bk. Tremblay 2007: 63-76.

2.27. *büşinçek*: ‘üzüm salkımı. (Kençekçe)’. Clauson, bu Kençekçe tekörneğin, kaynak belirtmeden, kopya olduğunu not eder (EDPT: 383). Tremblay; *b^uşnçk* < *bozir, Hot. *bvīysana*- ‘şerbet’ < **bauzi(a)na*, krş. *bveysa* ‘bir içecek’ < *bauzi, M.Far. *bōzā* ‘pirinç, darı veya arpa birası’ gelişimini önerir (2007: 71; M.Far. *būze*, FF: 602). (?) krş. *būzişe* ‘öğütülmüş susam, tahin’ (Şükûn 1996: 328), Far. *büşnize* ‘sıcak ekmek, hurma yahut pekmez ve yağla yapılan ve yağımcur denilen bir nevi yemek’ (Şükûn 1996: 343).

2.28. *çatır/çaçır/çaşır*: ‘çadır. Oğuzlar buna *çaşır* der.’ (DLT I: 406). Räsänen, *çatır*’ın O.Far. *çatur*’dan (VEWT 1969), Clauson ise Sanskritten kopyalandığı, bu süreçte muhtemelen İran dillerinin aracı olduğu görüşündedir (EDPT: 403). Peh. *çādur* [c’twl] ‘çarşaf, örtü’ (Kenzie 1971: 21). Farsçada anlamca yakın, sesçe farklı *çetr* ve *çādar* kelimelerinden ilki, kaynaklarda (San. *çatra*) ‘şemsiye, güneşlik’ (özellikle kraliyet simgesidir); ‘çadır, tacın üstündeki perçem’ vb. anlamlarla kopya bir kelime olarak gösterilir (bk. CPED: 338), ikincisinde anlam daha geniştir: *çādar* ‘çadır, tente’ ve ‘çadır, üstü örten giysi’. Tibetçede ‘başörtüsü’ anlamındaki Farsça-Hindustani *çaddar* şeklinin Steingass’ın sözlüğünde yer almadığı kaydedilir (bk. Laufer 1916: 478). Far. ‘Âfitaptan muhafaza için baş üzere tutulan günlük şemsiye manasındadır. Perçeme dahi denir’ (BK: 143a). Mo‘în, San. *çatar’dan geliştiğini belirttiği sözcüğü *çādor*, *şādor* ve *çetr* olarak aynı maddede toplamış ve şu karşılıkları vermiştir: 1. kadınların bütün vücutlarını örten örtü, çadır, büyük perde 2. gölgelik, tente (FF: 1364). Sözcüğün Türkçe *çat*- eyleminden türediğine ilişkin görüş için bk. VEWT: 101b, Eren 1999: 75. krş. Anad. Ağz. *çadır* ‘çadır’, *çetir* ‘çadır, tente’, *çadıreteği* ‘göğü kaplayan yağmur bulutu’, ölçünlü Azeri *çätir* ay. (Tietze 1967: 136, 137; 139). ‘Kadınların büründükleri çarşaf’ ile ‘çadır’ anlamlarının karışmasında Arapça *hayme*’nin her iki anlamı taşımaya rol oynamış olabilir. Far. *çāder*, Tibetçe *p^çya-ter^ç*, Moğ. *tsatsar*, Mançu-Tunguz *tsatsari*, Rusça *çadra* ve *şater*, Lehçe *szatra*, Macarca *sátor* (Laufer 1916: 483) vd. bu örneğin de uluslararası gezgin kelimelerden biri olduğunu gösteriyor.

2.29. *çat*: ‘kuyu’ (DLT III: 146). Clauson’a göre, bu tekörnek, Soğdca aynı anlamdaki *ç’t*’tan kopyalanmıştır (EDPT: 401). krş. Peh., M.Far. *çāh* ay. (Kenzie 1971: 21, ‘Amid: 726). Mo‘în’e göre M.Far. *çāh*, Zer-

düştüğü kutsal kitabı Avesta'da *çat* şeklindedir (FF: 1270). Bu bilgiye göre *çaf*'ın kaynağı, Avesta'nın dili, Avestandır.

2.30. *çatır*: 'nişadır. Köçe dilince' (DLT I: 406). Clauson, bu sözcüğün (? *çadır*) bir İnan dilinden kopya olduğu görüşündedir (krş. Far. *nişādur*) (EDPT: 403). Far. *naushādur* (CPED: 1434). Mo'ın, *nūşādor*, *noşādor*, *nuşādur* olarak kaydettiği kelime için köken göstermemiştir (FF: 4850). Kelimenin *naushādur* ile ilgili olduğu anlaşılıyor, nitekim DLT'de *çatır~çaçır~çaşır* vb. örneklerde görüldüğü gibi, *ç~ş* nöbetleşmesinin nispeten yaygın olduğunu biliyoruz. Ancak, Uygurca *çadar*, (*çatar* ?), Anadolu ağızlarındaki *çıtır*, *çotur* ve Osmanlıca *çadır uşağı* örnekleri kelimenin doğrudan *naushādur*'a bağlanamayacağını gösteriyor. Kâşgarlı'nın *Köçe dilince* notu ise, kelimenin Kuça şehrinde yok olan Toharca ile ilgili olabileceğine işaret ediyor (bk. EDPT: 403).

2.31. *çawā* 'delikanlılara verilen adlardan biri' (DLT III: 225). Clauson'a göre, bir tekörnek olan kelime, muhtemelen Far. *cevān* 'genç, civan' sözcüğü ile ilişkilidir (1972: 394). krş. Peh. *waççag* [wck', (bck)], M.Far. *beççe* 'bebek, çocuk' (Kenzie 1971: 85).

2.32. *çavlı/çovlı* 'ateş yakılan meyve kabukları' (DLT III: 442). krş. *çawar*, *çawar çuwar* 'ateş yakmaya yarayan nesne, tuturak', *çawarlık yer* 'yavşan gibi tuturak yapmaya yarayan odun bulunan yer' (DLT I: 29). Kâşgarlı'nın 'Kençekçe' notunu düştüğü *çavlı*, Clauson'a göre kopyadır ve kaynak dil muhtemelen Farsçadır (EDPT: 397). Clauson, Steingass'taki *chāvli*'nin (371) Tremblay *ç^δwβly*'nin, *θaf* 'yanmak' (Waxi *θāw-*), ör. **θaf-ta-la(ka)*- veya *-lika-* > Geç Hot. *ttaudalika, Kaşgarca *θauδ(a)li* ile ilgili olduğu görüşündedir. *ç^δwβly*'da *δ*'nin bulunmamasını ise bir tür ünsüz düşmesinin sonucu olarak değerlendirir. Tremblay'a göre diğer bir seçenek de *-ly*'nin, doğrudan *θau-* üzerine küçültme eki olarak kelimeye eklenmesidir. *θ > *ç* gelişimi sızıcı dış ünsüzü bulunmayan bir dil için zayıf ihtimalli bir gelişme değildir. Tremblay, *θ* sesinin Hotancada ve Kaşgarcada korunmasını ise, Sanskritin etkisine bağlar (2007: 71, 72).

2.33. *çavuş* 'çavuş; savaşta safları düzelden ve askeri zulüm etmeğe bırakmayan kimse' (DLT I: 368). Clauson'da sözcüğün kökeni ile ilgili bir not yoktur (EDPT: 399). Räsänen ise *çavuş*'un Farsçadan kopyalandığı görüşündedir (VEWT: 101b). Far. *çāvūş* 'Nakib-i leşker ve kafilidir. Zahirin çavuş tabiri bundan mehuzdur' (BK: 130). Ancak Mo'ın ve

Dehḥodā, Far. *çāvōš/çāvūš*'un Türkçe kökenli olduğu kanısındadır (FF: 137). (Ayrıntılı bilgi için bk. Eker 2007). 2.34. (*yandak*) *çeker* 'havadan çiğ gibi yağın kudret helvası' (DLT III: 44) (?). CTD'de 'İranlıların kudret helvası' karşılığı verilen (1985: 213) sözcüğün²¹ *çeker* bileşeni için Clauson, Far. *şeker*'in bozulmuş bir şekli olabileceğini ileri sürer (EDPT: 416). *çeker* yani *Persian manna*, tıbbi ve dinî veçheleri bulunan, İsrailoğulları, Araplar, Grekler vd. antik dönem halkları tarafından bilinen bir yiyecektir.

2.35. *çekük*²² 'çekiç. Oğuzca' (DLT II: 287). Clauson, *çekük*'ün, *çek-* eyleminden türemiş olabileceğini belirttikten sonra, aynı anlamdaki Far. *çākūš* sözcüğünü de hatırlatır (EDPT: 415). Räsänen, Rusçada da *çakuška* şekliyle bulunan kelime ile Far. *çakūç* arasındaki bağlantıdan kuşkuludur (VEWT: 103b). Doerfer ise *çekük* < *çekūç* gelişiminden, yani ç'nin disimilasyonundan, k'nin asimilasyonundan söz eder (TMEN III: 1967). Peh. *çekuç* [çkwç] (Kenzie 1971: 21). Far. *çākūç* 'vâv-ı meçhûl ve cim-i Fârisiyle, Türkîde çekiç denir, demirci ve bakırcı aletidir.' (BK: 128). M.Far. *çākūç, çekūç, çekoş* (FF: 1268). Starostin, kelimeyi Altayca *ç'ek'ù (~ *ç'ok'e, -k-) 'ellemek, elle tutmak' (Tür. *çekük/*çeküç) şeklinde tasarlar (Diğer yorumlar için bk. EDAL: 422).

2.36. *çeşkel*: 'çanak, çömlek; çanak, çömlek parçaları. Kençekçe.' (DLT I: 482). Clauson, *çeşkel*'in, İrancadan kopya olduğu görüşündedir (EDPT: 431). krş. (?) Far. *çâşk-dân* 'nân-dân manasınadır ki ekmek koyacak zarftır. Karıların eşya vaz olunacak küçük sandukaya dahi denir.' (BK: 130). Ancak, *çâşk-dân* sepet, *çeşkel* çömlek cinsindedir. Tremblay, topraktan veya taştan yapılan yemek pişirme kabı olarak tanımladığı kelimenin, Yeni Uygurcada *çaşhal* biçiminde yaşadığı, *çeşkel*'in, Ermenice *çaşak* 'fincan' ve Sanskritte, İranca kopya olarak bulunan *çaşaka* ile aynı kelime olabileceği görüşündedir (2007: 72). Bu notlardan hareketle, kelimenin ön ünlü yerine art ünlü ile okunmasının daha doğru olabileceği ortaya çıkıyor. Nitekim Yeni Uygurcanın yanı sıra Clauson da *çeşkel*'in, Afgan Özbekçesinde *çaşhal* şeklinde yaşadığını kaydetmiştir.

²¹y. *çeker* 'Persian manna' (CTD III: 123).

²²*çekek* (CTD III: 89).

2.37. *çığılvar*: “*çığılwar okı* ‘küçük ok. Bu kısa bir oktur. Şu beyitte dahi gelmiştir: *utru turup yagdı añâr kiş okı çığılwar/ aydım asıg kılgu emes sen taki yalwar* ‘karşıma durup ok torbasından çığılvar yağdı; ona, yalvarman fayda vermez, dedim.” (DLT I: 492, 493). Clauson -*vār* eki dolayısıyla *çığılvar*’ı İrancadan kopya olarak kabul eder (EDPT: 408). krş. Peh. *sanwar* [*snwl*, Avestan *θanwar-*] ‘yay’ (Kenzie 1971: 74). *omīd-vār* ‘ümitvar’, *bozorg-vār* ‘asil; büyük’ vd. birkaç kelimeye görülen -*vār* eki üretken değildir.

2.38. *çivr*: ‘cinlerden bir bölük.’ (DLT III: 225). Clauson, tekörnek *çiwı*’nın,²³ İnan dillerinden kopya olduğu kanısındadır. krş. İnanca *daeva* ‘şeytan’ (Far. *dēv*), (EDPT 1972:394).

2.39. *çögen*: ‘çevgen. *çögen egiş-/egtür-/ur-* ‘çevgen eğişmek, eğdirmek, vurmak’ vd. (DLT I: 187, 223, 242, 402). ‘eğri uçlu sopayla oynanan, poloya benzer bir oyun’. Clauson’a göre Far. *çawgān*’dan veya Arapça *cawkan*’dan ‘ucu eğri sopa’ kopyalanmıştır. (EDPT: 416). Peh. **caw(la)gān* [*çwpk’r!* | Ar. *şawlacān*, Far. *çaugān*] ‘çevgen’ (Kenzie 1971: 22). Far. *çewgān* (< Peh. *çöpgān*, *çöpegān*); *çowgān-bāzi* ‘çevgen oyunu’ (Mo’ in FF: 1330). Far. *çevgān* sözcüğü, Peh. *çöp*, Far. *çüb* ‘çubuk’ ile ilgilidir. krş. Far. *çūbe* ‘oklava’, *çūbek* ‘Bir tahta ile bir ağaçtır. Neferat uyudukta ser-i pāspānān o ağacı tahtaya vurup onları ikaz eder (BK: 145). krş. Anad. Ağz. *cögen*, *cöğgen*, *çögen* (Tietze 1967: 139).

2.40. *çowlı*. ‘tutmaç süzgeci. Kençekçe.’ (DLT III: 442). Far. *çāwlı* ile muhtemelen aynı köktendir bk. *çawlı* (EDPT: 397).²⁴

2.41. *çömçe*: ‘kepçe, çömçe. Oğuzca.’ (DLT I: 417). Clauson’a göre, aynı anlamdaki Far. *çamça*’dan kopyalanmış olabilir. Kelimede yer alan *m* yuvarlaklaşmayı açıklayabilir veya kelime Farsçanın yuvarlak ünlüyü bulunduran bir değişkesinden alınmış olabilir.. *çömçe*, *çömçe*, *çömüç* vd. metatetik biçimler Türk dillerinde bugün de yaygın biçimde kullanılmaktadır (bk. EDPT: 422). Dankoff ise *çömçe* ile *çom-/çöm-* ‘dalmak’ eylemi arasında bağlantı kurar (CTD 1985: 94, 95). Räsänen’de Farsça kökenle ilgili bir kayıt yoktur (VEWT: 117b). Doerfer, *çömçe*’nin Türkçe-

²³Clauson? *civr*, Dankoff *çiwı* okuyor (CTD III: 93).

²⁴Kâşgarlı *çowlı* kelimesi için ‘Tutmaç süzgeci. Taze dallardan kepçe gibi örülerek yapılır.’ açıklamasını yapar (DLT III: 442). Tremblay da, *ç^wwβly* olarak gösterdiği kelimenin, M.Far.da *çāwlı* şekliyle bulunduğunu kaydeder (2007: 72).

den kopyalanmış olabileceği görüşündedir (bk. TMEN III 1967: 99). Kelime, Yeni Farsçada da *çemçe*, *çemçe*, *çomçe*, *çumçe*; *çemçem*, *çumçum* biçimleriyle ve ‘kaşık, küçük kevgir’ anlamıyla yaşamaktadır (bk. CPED: 399, FF: 1312).

2.42. *çulman*: ‘su birikintisi. Kençekçe.’ (DLT I 2006: 448). Clauson, tekörnek notunu düştüğü kelimenin, kopya olduğuna emindir; ancak kökeniyle ilgili açıklama yapmamıştır (EDPT: 420). Tremblay *ç^ulmyn* ile İran dillerindeki *çāl* ‘çamurlu su’, *çal* ‘çamur’ vd. örneklerden sonra *ç^ulmyn*’ın gezgin bir kelime olduğunu işaret eden Yunanca, Sankrit hatta Orta Yüksek Almanca örnekleri sıraladıktan sonra **çalmān* ‘çamurlu havuz’ prototipini önerir. *-man* eki için Y.Far. *kištmān* ‘ekili arazi’ örneğini verir (2007: 72), (krş. M.Far. *šādmān* ‘şad, mutlu’). TT *çal çamur* ve DLT *çalpak* ‘kir, pislik’ (I 1985: 470), *çalpañ* ‘sıvık çamur’ (III 1986: 385) vd. örneklerdeki *çal* unsurları da İran dillerindeki *çal* ile ilgili olabilir.

2.43. *çupar*: ‘köy muhtarının yardımcısı’ (CTD 1985: 97). Peh. *şubān* [ʃpˈn] (Kenzie 1971: 81). Kelimenin, Farsça kökenli olduğu, Macarcaya ve Slav dillerine de kopyalandığı biliniyor (bk. EDPT: 397, 398). Far. *çobān*, *çopān* *şobān* ‘çoban’ CPED: 401, 402, 764). M.Far. *çūpān*, *şupān* (FF: 1319).

2.44. *dag*: ‘Atlara ve başka hayvanlara vurulan dağ. Farslılar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Çünkü, Türklerde olduğu gibi, onlarda sürü bulunmaz ki dillerinde böyle kelimeler bulunabilsin. Hâlbuki ben bu kelimeyi İslam sınırlarında dahi işittim.’ (DLT III: 153). Kâşgarlı’nın notlarına karşın, Clauson’a göre kelime Farsçadan kopyalanmıştır (EDPT: 462). Söz başında *d-* bulunması, Clauson’un görüşünü destekler. Far. *dāg* ‘yakı manasınadır ki davara ve bazı cesed-i insana vururlar. Nişan ve alamet manasına gelir’ (BK: 150). Far. *dāg rehten* ‘işaretlemek, damgalamak’ (bk. CPED: 498). M.Far. *dāg* (< Peh.) ‘1. çok sıcak, yakıcı 2. *mecazen* dert, sıkıntı, hastalık’ anlamındadır (FF: 1385).

2. 45. *dede*: ‘baba. Oğuzca’ (DLT III: 220). Dehḥodā’ya ve Steingass’a göre Far. *dede*, ‘büyük baba, dervişlere verilen bir unvan ve çocuğu büyüten bakıcı’ anlamlarıyla Türkçeden kopyalanmıştır (bk. CPED: 506). Doerfer de aynı düşüncededir (bk. TMEN III 1967: 198). Far. *dede* “*ded* manasınadır. Kalender ve Bektaşî tarikatinde dervişlere dede itlak ederler. Türkistan’da taya mevkiinde irad ederler.” (BK: 157).

BK'de *dede*'nin, Türkistan'da *taya* yerine kullanıldığı belirtiliyor. Orta Türkçe döneminde, söz başında *d-* bulunması, üstelik *de-* hecesinin iki kez tekrar edilmesi Türkçe ses sistemi için olağan değildir. Burada bir 'bulaşma' (İng. contamination) veya mürebbiye kelimededen söz etmek doğru olur.

2.46. *didek*: 'Gelin giderken yol üstündeki yad kimselere görünmek için örtülen örtü.' (DLT I: 408). Bu tekörnek, Clauson'a göre muhtemelen İnan dillerinden kopyadır (EDPT: 455). Söz ve hece başlarında tekrarlanan *d* sesi ve *diden* 'görmek' eylemi ile, dolaylı da olsa, anlamca ilişkisi, bu görüşü destekleyebilir.

2.47. *didim*: 'geline gerdek gecesi giydirilen taç' (DLT I: 397). Yun. *διάδημα*'dan Sgd.*dyōm* aracılığıyla Türkçeye kopyalanmıştır (EDPT: 456, VEWT: 138a). O.Far./Partça *dydymy*, Mani O.Far./Partça *dydym* /dīdēm/, Sogd. *dyōm(h)* /dīdēm/ 'taç' < Gr. *diá-dēma* 'kurdele, taç' (Huysse 2009).

2.48. *diz*: "Bunlar 'kale' demek olan *diz* kelimesini Türklerden almışlardır. *tiz yer* Türkçede 'yüksek yer' demektir." (DLT II: 344). Söz başında *d-* bulunmakla birlikte, Kâşgarlı'nın etimolojisi dikkate alınması durumunda, kelimenin, Oğuzca tipi bir Türkçe değişikden Farsçaya, ardından Farsçadan yeniden Türkçeye kopyalandığı düşünülebilir. Clauson ise, Kâşgarlı'nın notlarına karşın, *diz*'in, Far. *diz/dij* 'hisar, kale' kelimesinden kopya olduğu görüşündedir (bk. EDPT: 570). *diz*, Orta İnanca kaynaklarda görülür: Peh. *diz*, Mani O.Far. *diz* ay. (Kenzie 1971: 26). Farsçada söz sonunda *-z // -j* nöbetleşmesinin nispeten yaygın olduğunu biliyoruz, nitekim *dez*, Yeni Farsçada *dej* şekline gelişmiştir. Far. *dez* 'hisar ve kale muhaffefi', *dezdār* 'kale gözcüsü, hisar muhafızı' (FF: 1522, Şükûn 1996: 973).

2.49. *dünüşge* 'sülüklü pancar denen sebze. Kençekçe' (DLT 1985 I: 490). Clauson bu tekörneğin diğer Kençekçe kelimeler gibi İrancadan kopyalanmış olabileceği düşüncesindedir (EDPT: 527). Tremblay, M.Far. *dānuk*²⁵ 'anne babanın, çocuklarının ilk dişi çıkması üzerine gönderdikleri bir yiyecek' ve *dāngū* 'bir çeşit dane' kelimelerinin **dānu-ka*

²⁵M.Far. *dānek* [Peh. *dānek*], *dānok*, *dān(e)kū* ay. (FF: 1491). krş. TT *diş buğdayı*.

şekline uzandığını; *dānuş-ka*'nın da bunlarla ilgili olabileceği görüşündedir. Peh. *dān(a)g* [d'n(k)], M.Far. *dānek* (Kenzie 1971: 24, FF: 1491). Ancak bu kelimenin tahıldan ziyade, sebze cinsinden bir bitki olduğu anlaşılıyor.

2.50. *érinj/érinç*: ‘iyi yaşayış, nimet içinde geçiniş. Birtakım diyaloklarda iki çıkak arasındaki *je* ile söylenerek *érinj* denir.’ (DLT I: 132). Clauson, kelimenin, Sgd. *ryz*'in [*rěj*] ‘bozulmuş’ biçimi olduğu, bilinmeyen nedenlerle karşıt anlamdaki *irinç* ile karıştırıldığı görüşündedir (bk. EDPT: 200).

2.51. *ertini/erdini*: ‘iri taneli inciye *erdini* denir. Bu kelimenin *dal* harfi, *te*'den çevrilmiştir. Bu lakap, Çiğil kadınları için söylenir.’ (DLT I: 71). Kelime, San. *ratna*'dan ‘çok değerli mücevher’ muhtemelen Sgd. *rtny*, *rtni* aracılığıyla Türkçeye kopyalanmıştır (Gabain 1941: 298, EDPT: 212, VEWT: 47a, Bang 1931: 11).

2.52. *esen (asan)*: ‘sağ, sağlam. *esen müsen*? Bu kelime ‘selamet’ manasına dahi kullanılır. Şu savda dahi gelmiştir: *esende ewek yok* ‘Esenlikte ivme yok.’ ” (DLT 1985 I: 77). Doerfer, Farsçada *ésen* olarak bulunan kelimenin, Orta Farsçadan Türkçeye kopyalandığı, ardından Türkçeden (Çağatayca) yeniden Farsçaya kopyalandığı görüşündedir (TMEN II: 58, 59). Räsänen'in, kelimenin E.İr. **āspāna*'dan O.Far. *āsān*'a ‘sağlam; sulh’ geliştiği ve bu şekilden Türkçeye kopyalandığını ileri sürer (VEWT: 50a). Stachowski de, Sibiry Türk dillerine değin nüfuz ettiğini düşündüğü Oyrot *āzān*, Baraba *esen izen*, Hakasça *izen*, Kırgızca *esen* ‘1. mutlu 2. sağlıklı’ vb. biçimlerin, Far. *āsān* ‘kolay’ dan kopyalandığı görüşündedir (2006: 181-182). Ancak, Clauson *esen*'in, *āsān* ile karıştırılmaması gerektiği görüşündedir. *asanlık* ve *esenlik* üzerinde duran Borovkov da *asanlık*'ın ‘kolaylık’, *esenlik*'in ise ‘selam, selamet, barış’ anlamında kullanıldığını belirterek iki kelimenin birbiriyle birleştirilemeyeceğini, ancak birbirlerinden etkilendiği düşüncesindedir (2002: 344). Bu görüşlere karşın Far. *āsān* ‘kolay’ (Şukûn 1996: 51), Peh. *āsān* [’s’n] ‘rahat, kolay, sâkin, huzurlu’ (Kenzie 1971: 12) anlamlarıyla; Türkçe *esen*'in anlamı uyumludur.

2.53. *ışgun/uşgun/kuşgun*: ‘şerbeti çiçek hastalığı için iyi gelen, çiçeği kırmızı bir ot’ (DLT I: 109, 440). Far. *aşhuwān*'dan ‘ışgın, ravent’ kopyadır (EDPT: 259). krş. TT *ışkın* ‘bir ravent türü’.

2.54. *işküm*: ‘saraylarda hanlar için kurulan, büyük çanak gibi ayak-sız sofraya’ (DLT I: 107). Tekörnek olan kelime, Soğdcadan kopyalanmış olabilir (EDPT: 260).

2.55. *kaftan*: ‘kaftan’ (DLT I: 435). “*er kaftan yağısındı* ‘Adam, kollarını yenlerine sokmadan, belini iliklemeden kaftanı omzuna aldı.’” (DLT III: 109). *kaftan* (*haftān*), Türkçedeki ikinci katman, Farsça kopyalardandır. Kelime, daha sonra Farsça ve Arapçaya, Türkçe söylenişi ile yeniden kopyalanmıştır (EDPT: 582). Far. ‘*haftān/hıftān* ‘eskiden savaş zamanında giyilen bir tür giysi’ (‘Amīd 1371: 869). *gwg’ftn* (Far.) ‘ayrılmak, parçalanmak’; Peh. *gwk’ptn*, Y.Far. *kaftan* vd. (Henning 1937: 83).

2.56. *humaru*: “1. miras 2. andaç olarak verilen mal, ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça, uzağa giden adamların hisimlerine bıraktığı mal’. *bunu atamdan humaru buldım* ‘Bunu atamdan miras buldum.’ (DLT III: 371). “*humaru kod-* ‘miras bırakmak’ ” (DLT III: 441). krş. Uyg. *kumaru* ‘veda, ayrılış’ (Caferoğlu 1968: 186). Clauson, *humaru*’nun İnan dillerinden kopyalanmış olabileceği düşüncesindedir (EDPT: 628).

2.57. *kamug*: “hepsi, kamu. *kamug kişi tüz ermes* ‘Herkes bir olmaz.’” (DLT I: 376). O.Far. *hm’g* dan (*hamāg*) kopyalanmıştır (Gabain 1941: 326; EDPT: 627). Uyg. *kamag* ‘hepsi, tümü’ O.İr. *hamāg* (İranca *ham-* < Hint-Avrupa **sam-*) (Aalto 1971: 37). krş. Peh. *hemē* [*hm’y*] O.Far. *hmyw*, Far. *heme*] ‘daima’... *hemēīg* [*hm’yyk*] | Mani O.Far. *hmywyg*] ‘ebedi’ (Kenzie 1971: 40).

2.58. *kara* ‘kara, karanlık’. (DLT I: 1, 7, 60). Aalto, Altayca *kara*’nın ‘siyah’, İnanca *hara-* ~ *hala-*, Avestan *harəta* vd. ve Avestan *dawra* ‘karanlık’ sözcükleri ile karşılaştırılabileceği görüşündedir (1971: 37). krş. Dravid dilleri *kāla* ‘kara’, *kār* ‘karanlık’, *kargu* ‘kararmak’ (Burrow 2001: 382). ((Moğol dillerinden Buryatçada *hara*, Kalmukçada *har* olarak görülen *kara* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev 1997: 592-598). Starostin; Moğ. *kara, Japonca **kuruā-* vd.nin Proto-Altayca biçimini *kāru olarak tasarlar (EDAL: 650).

2.59. *karızan*: ‘çok kocamış kişi’ (DLT I: 448). Clauson bu tekörneğin *karı* ve *-zan*’dan türediğini kaydetmekle beraber *-zan* unsurunu tanımlayabilecek başka bir örnek bulunmadığı görüşündedir (EDPT: 665). *zan*’ın Far. *zen* ‘kadın’ ile ilişkili olması yani *karızan* << Far. *pira* + *zan*

[zen] gelişimi (bk. Kaçalın 2008: 540) anlam bakımından zordur, çünkü Kâşgarlı *karızan*'ın anlamını [Ar. şayx harim, bk. CTD: 129] yani 'yaşlı adam' olarak göstermiştir (krş. Far. *pîr-zan*, *pîra-zan*, 'yaşlı kadın', CPED: 265), öte yandan, kelimenin ilk unsurunun anlamının, ikinci unsurunun ise doğrudan kopyalanması daha karmaşık bir kopyalama biçimidir.

2.60. *katır*: 'katır' (DLT I: 364). Clauson, genellikle Oğuz grubu Türk dillerinde görülen *katır*'ı, Türkçe kökenli olarak değerlendirir (EDPT: 604). Räsänen'de kelimenin, İran dillerinden kopyalandığına ilişkin bir kayıt yoktur (VEWT: 242a). Dağınık olarak Kıpçak grubu Türk dillerinde bulunan *kaçır/kaşır* değişkenbiçimi, Moğolcadan yeniden kopyalanmıştır. Bailey'e göre *katır*, aynı anlamdaki Sakaca *khağara*, Sogd. *γrtr'k* < *xarataraka, M.Far. *astar* < *assa-tara ile ilgilidir (bk. EDAL: 673). Henning de Bailey ile aynı görüştedir: *γrtr'k* 'katır' *χaratarā-*, krş. Saka *khağara*. Tü. *katır* < Sğd. *χartar* > *χātar*. *katır*, daha sonra Türkçe değişkelere ve Moğolcaya *kaçır* > *keçir*, ardından Türkçeden İrancaya (Far. *kātir*, Peştü *kaçara*, Beluç *hāçar*, vd.) ve Hint dillerine kopyalanmıştır (Hindi, Nepali *khaccar*, Sindhi *hāçar*, vd.) (Henning 1977: 723). krş. Modern Yun. *γάδαρος* [*gáidaros*] 'eşek'. Starostin ise kelimenin Altayca olduğu düşüncesindedir (bk. EDAL: 673). Farsçada 'katır' karşılığındaki kelime *ester*'dir, ancak Ferheng-i Ziya'ya göre konuşma dilinde *katır* kullanılır (Şükûn 1996: 136). Kelime modern Farsçanın söz varlığında *gāter* biçiminde yer alır. Mo'în'e göre de kelime Soğdca *har-tar*'dan kopyalanmıştır ve 'eşek' anlamındaki *har* ile türevdeştir (FF: 2615).

2.61. *katun*: "kadın, hatun, Afrasiyab kızlarından olanların adıdır. Şu savda dahi gelmiştir: *han işi bolsa katun işi kalır* 'Hanın işi, emri olunca, hatunun işi geri kalır' " (DLT I: 410). Mo'în ve Dehğodā gibi İranlılar dışında, araştırmacıların tümü *katun*'un, Soğdca kökenli olduğunda mutabıktır: *χwatēn* (Bang 1931: 36). Sğd. *χwt'ynh* (Gabain 1941: 309). *χwat'yn* (*χwatēn*), (EDPT: 603). *χwātūr*: *γwt'n*, *χwatēn* 'kraliçe' < *γwt'w*, *χwatāw* 'kral' (VEWT: 157a,b). *χwt'ynk* (*χwatēn*) (Aalto 1971: 34). Far. *hātūn* 'Kedbanu manasınadır ki evi görüp gözetken mutasarrife ve sahibetü'l-kelam karıdır. Türkîde kadın tabir olunur.' (BK: 321). Mo'în, M.Far. *hātūn*'u '1. soylu kadın 2. hanım, kedbanu' Türkçe kökenli göstererek Farsça çoğulunun *hātūnān*, Arapça çoğulunun *havātīn* olduğunu

kaydeder (FF: 1384). Ferheng-i Ziya'da da aynı görüş savunulur (bk. Şükûn 1996: 744).2.62. *kebit* 'içki içilen yer, meyhane' (DLT I: 367). Clauson, 'dükkan anlamındaki kelimenin kökeni ile ilgili bir açıklama yapmadan modern Türk dillerinin çoğunda aynı anlamdaki Far. *dukân*'ın kullanıldığını ifade eder (bk. EDPT: 688). Räsänen, kelimenin Sgd. *qpyδ* 'dükkân'dan kopyalandığı görüşündedir (VEWT: 244b). krş. Zerdüşt O.Far. *kapi:ç* 'ölçüm birimi', E.Yun. *χαπίθη* 'hacim ölçüm birimi', Osetçe *k'äbic* 'ambar, depo' (Christidēs 2007: 777). Man. Sogd. *qpyδ* ay. < Yun. *kapēleion* 'dükkân' (Huyse 2009). Starostin'e göre kelime Altaycadır. *kibitka* şekliyle Rusçaya da kopyalanan *kebit*, özgün **keji-* 'çevirme, kuşatma' şeklinden gelişmiştir, bünyesindeki *-d-* ise ölçünlü bir çoğul veya topluluk ekidir (bk. EDAL: 662). Kelime Karaycada *kebit* 'dükkân' (Mardkovicz 1935: 40) şekliyle yaşamaktadır.

2.63. *ked/keδ/key* 'Bu kelime *dal* ile yazıldığı gibi *zel* ile dahi yazılır. Bir şeyi anlatmakta obartma ve berkitme arzu edilirse bu edat kullanılır. *keδ at* 'ne iyi at', *keδ neñ* 'ne iyi şey' (DLT III 1985 I: 322). Clauson, kelimenin Sgd. *k'Öy*'den 'çok, fazla' alındığı görüşündedir (EDPT: 700). Uyg. *kād* 'çok', krş. Sgd. *k'dy*, Hot. *kllde* (krş. Ermenice *kari* 'çok') (Aalto 1971: 37). Starostin ise kelimenin, **két'o* 2.64. *kemek*: 'pamuktan yapılmış çubuklu ve nakışlı bir dokuma; bundan bütgü yapılır, Kıpçaklar yağmurluk yaparlar' (DLT I: 392). Clauson, tekörnek *kemek*'in fabrikasyon ürün olduğundan, diğer kumaş türleri gibi kopya kelime olduğu görüşündedir (EDPT: 722). DLT'deki biçime gönderme yapmayan Räsänen, Far. *kimhā*, *kamhā* nın (< Çin. *gimhuā*) Türk dillerine farklı fonetik biçimlerle kopyalandığını belirtir (VEWT: 229a,b). Starostin kelimenin diğer Hint-Avrupa dillerindeki benzer şekillerini gösterir; ancak *kemek*'in, Altayca *kami* biçiminden gelişmiş olduğuna emindir (bk. EDAL: 639, 640).

2.65. *kenç*: 'çocuk; hayvanların küçüğüne de böyle denir' (DLT III: 438). Clauson'a göre *kenç*, Türkçe kökenlidir (EDPT: 727), Räsänen ise, kaynak göstermeden sözcüğün Farsçadan kopyalandığına işaret eder (VEWT: 252a). Starostin aynı görüşte değildir; ona göre, Japonca dâhil fonetik değişiklikleriyle Altay dillerinde bulunan *kenç*, 'geç' anlamında *kénzē den gelişmiştir (EDAL: 633).

2.66. *kend*, *kent*, *ker*: "şehir. Bu sözden alınarak Kâşgar için *Ordu*

Kend derler, ‘hanın oturduğu şehir’ demektir; çünkü Afrasiyab, havasının iyiliğinden dolayı burada otururdu. Burası ‘Aşağı Çin’dir.” (DLT I: 343). *kend*, Kâşgarlı’ya göre Türkçe kökenlidir. Oysaki, Eski Türkçede ‘şehir’ kavramı *balık* sözcüğüyle ifade edilmiştir. DLT’de *Semizkend*, *Ordukend*, *Özkend* vd. yer adlarında görülen *kend*’in, erken bir dönemde Türkçeye girdiği anlaşılıyor. Gabain, *kend* ‘şehir, kasaba, köy’ sözcüğünün Sğd. *kanth* (*knāh*) (1941: 313), Clauson Sğd. *kend*’den kopyalandığını belirtir (bk. EDPT: 728). Poppe, Räsänen, Doerfer ve Tenişev de aynı görüştedir (IAL 1965: 168, VEWT: 252b, TMEN III 1967: 670, 1997: 486). (?) Far. *kend* ‘köy; Türkistan’da en iyi bademlerin yetiştirildiği bir köyün adı’ (CPED: 468). Ferheng-i Ziya’da ‘şehir: Taşkend. Fakat bu manaya Türkçedir.’ bilgisi ve yanlış etimoloji ile *kenden* ‘kazmak’ eyleminden geliştiği kaydı vardır (1996: 1587).

2.67. *kendük*: ‘küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kaptır; içerisine un ve una benzer şeyler konulur. Kençekçe’ (DLT I: 480), “*kendükke un tıklıdı* ‘küpe un tıklıdı.’” (DLT II: 129). *kndwg* (Far.) ‘içinde tahıl saklanan büyük toprak kap’; Ermenice *k’anduk* (Henning 1937: 84). Far. *kandū* (O.Far. *kandūg*) ‘içinde tahıl tahılları saklamak üzere kilden yapılan kap’ (EDPT: 729). O.Far. *kandūg*, Türkçeye kopyalanırken muhtemelen, *ū* kısaltmış ve öndamaksıllaşmış, söz sonundaki *-g* ötümsüzleşmiş veya söz sonunda *-k* bulunan bir değişkeden kopyalanmıştır. Tremblay da *k^and^ak* un O.Far. *kndwg*, Y.Far. *kandū* ile aynı veya aynı kökten olduğu görüşündedir. Far. *kendū* ‘büyük küp gibi topraktan yapılmış zarftır. Gale korlar. Türkçe, sabun ve kovan tabir olunur.’ (BK: 424). Ferheng-i Ziya *kendū*, *kendük*, *kendüle*, *kenūn* ‘topraktan yapılan büyük küp, zahire kabı, sarbon’ (1996: 1589, 1595). Far. ‘arı kovani’ anlamındaki *kendū* (‘Amīd 1371: 1656) ve DLT’deki *kendük* aynı kelimedir. Starostin ise, Japonca dâhil Altay dillerinde bulunan kelime için, *kjāntū ‘kap’ prototipini tasarlar (EDAL: 687).

2.68. *kenpe*: ‘bir ot adı. Kençekçe’ (DLT I: 416). Clauson, bu tekörneğin İran dillerinden kopyalanmış olabileceği görüşündedir (EDPT: 727). Sğd. *kynp* ‘kendir, Acnida cannabiona’, Saka *kumbā* ‘keten’. *kembā* İrancaya, Akadca *ḫunnapu*’dan kopyalanmıştır, Syriac *ḫnp*, Yun. *κάμβις* vd. (Henning 1977: 724). Tremblay’a göre de, *knb*, Hot. *kumba*, Sğd. *kynp* ‘keten’ ile bir ve aynı kelimedir (2007: 73).

2.69. *kerpiç*: “kerpiç. Pişmişine *bışığ kerpiç* ‘pişmiş kerpiç’ denir.” (DLT I: 455). *kerpiç*’i, kökeni belli olmamakla birlikte, Far. *hişt* ile ilişkilendiren Clauson, *tuğla* vb. kelimelerin başka dillerden alındığı görüşündedir (EDPT: 737). Peh. *hişt* [*hişt*] (Partça *hyştyg*, Far. *hişf*) ‘kerpiç’. Räsänen, sözcüğün kökeninden söz etmemiştir (bk. VEW: 256b). ‘Mutlak kerpiç manasınadır ham ve puhte olsun’ (BK: 363). Tü. *kert-* ‘kertmek’ + *-piç/-peç* vd. etimolojiler için bk. Eren 1999: 233.2.64. *kevlî* ‘ırmak ağzı’. Kâşgarlı’nın ‘Kençekçe’ notunu düştüğü bu tekörnek, Clauson’a göre kesinlikle bir ödünçlemedir ve *k’ébâ* 2.70. *kulabuz/kulavuz*. “kılavuz. *be* harfi *vav*’dan çevrilmiştir. Şu savda dahi gelmiştir: *kalın kaz kulavuzsuz bolmaz* ‘Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz’ demektir.” (DLT I: 487). Clauson, kelimenin, Harezmeden kopyalanmış olabileceği görüşündedir (bk. EDPT: 617, 619). Doerfer’e göre ise, Far. *kulāvuz*, Türkçeden kopyadır (bk. TMEN III: 490). Mo’in, Doerfer ile aynı görüşü paylaşır: M.Far. *kelāvōz, -ūz /gelāvōz* ‘1. ordu-nun öncüsü 2. yol gösterici 3. ordu muhafızı, karavul’ (FF: 2706). Söz içindeki *b/v* kararsızlığı, Mo’in tarafından da işaret edilmiştir.

2.71. *kurman*: “gedeleç, yay konan kap, yaylık. Oğuz ve Kıpçakça. *kiş kurman* ‘ok ve yay konan kap’. Aslı ‘beline kuşağı bağla’ demek olan *kurman* sözünden gelmiştir.” (DLT I: 444). Tenişev, Kâşgarlı gibi, *kurman*’ı, *kur-* eylemi ve *kurman* ile aynı anlamdaki *kuruglug* ile ilgili görür (1997: 571). Clauson ise, *kurman*’ın aynı anlamdaki *kurugluk* ile ilişkili görünmesine karşın, bunun aldatıcı olduğu *kurman*’ın, Far. *kurbān*’ın bozulmuş şekli veya Ar. ‘bir şeyleri kın içine koymak’ anlamındaki *karaba* ile ilgili olabileceğini ileri sürer (bk. EDPT: 660). Far. *korbān* (*kemāndān=tırkeş*) ‘yaylık, yay konan kap’ (FF: 2655). Steingass, Ar. *kirbān* ‘ok kabı’ (CPED: 963). Sesçe birbirine çok yakın iki kelime arasında bir karışma söz konusu olabilir. Arapça *kurbān* ile eşadlı olan ve Mo’in tarafından ayrı maddede gösterilen *korbān* Farsçada ok konan kaba, omuzda düşmeden durması için dikilen bağın adıdır (bk. FF: 2655). Anlam genişleyerek ‘ok kabı’nın yerini de almıştır. *tir* ‘ok’ ve *kemān* ‘yay’ Farsçanın temel kelimelerindedir. Bu iki kelimedenden *-dān* ‘araç adı yapan ek’ veya *-keş* (< *keşiden* ‘çekmek’) ile türetilen *kemāndān* ve *tirkeş*’in yanı sıra kullanılan kelime, Kâşgarlı’nın belirttiği gibi, *kur* ‘kuşak, kemer’ veya **kur-* ile ilgili olabilir. Ancak, Steingass’ın verdiği bil-

gi de ikna edicidir. Nitekim Arapçada *krb* ‘(bir şeye, birine, bir yere) yakın olmak’ kökünden türeyen *kirba* ‘deri su kabı’ ve metatetik şekil *kirab* ay. yer alır (Wehr 1980: 754). Altayca etimoloji için bk. Starostin EDAL: 743.

2.72. *küç*: ‘susam, künçü. Susam yağına *küç yağı* denir. Yine kücü otunun tohumuna da -büyüklüğünden dolayı- *iñek küçi* denir’. (DLT III: 121). ET’de yer alan *künçit*, O.İr. *kuñit*’ten ‘susam’ kopyalanmıştır. krş. Toharca *kuñçit* (ayrıntılı bilgi için bk. EDPT 727, 728). Kenzie, kelimenin Pehlevîye, Aramiceden kopyalandığı görüşündedir: Peh. *kuñid* < A. *şmşm* † *kwnc(y)t*’ | NY.Far. ~] susam (Kenzie 1971: 52). M.Far. *koncid* (‘Amîd 1371: 1655). *künçit*, tarihî Arami dilinden İran dilleri aracılığıyla Türk dillerine, Türk veya İran dilleri aracılığıyla Rusçaya (*kunjut*) (Clauson 1972: 727) kadar ‘dolaşan’ gezgin sözlere girmiştir.

273. *küjek*:²⁶ ‘perçem, zülûf. Arguca’ (DLT I: 391). Far. *kūj* ‘eğri, bükülmüş’ sözcüğüne, yine Farsça küçültme eki, *-ek* gelmiştir (EDPT: 696). M.Far. *kej* ‘doğru olmayan, eğri’. krş. M.Far. *kejek* [*keçek= keje*] ‘filleri sevk ve idare için kullanılan demir çubuk’ (Mo‘în FF: 2964, 2967).

2.74. *kürküm*: “safran. Bu kelime Arapçaya uygundur; çünkü Araplar da *kurkum* derler. *kürküm añar türtülür* ‘safran ona sürülür.’” (DLT I: 486). Gabain, *kürküm*’ün, aynı anlamdaki O.İr. *kurkum*’dan kopyalandığı görüşündedir (1941: 317). Peh. *kurkum* [*kwlkwm*] (Kenzie 1971: 51). Mo‘în, M.Far. *korkom*’u Arapça kökenli olarak gösterir, ancak Aramice şeklin *kürkemā* olduğuna da işaret eder (FF: 2949). Laufer’e göre, *Crocus sativus* ürünü Far. *kurkum*, *karkam*, *karkum* Sami dillerine (Asurca *karkuma*, İbranice *karkōm*, Aramice *kurkāma*, Arapça *kurkum*), Sami dillerindeki şekiller de Yun. *κρόκος* ve Ermenice *k‘ur k‘um* biçimlerine dayalıdır. Kelime, Çince *yü-kin* (*hat-kam), Tibetçe *guñgum*, Sanskritte *kuñkuma* şeklindedir (ayrıntılı bilgi için bk. 1916: 474). Örnekler, *kürküm*’ün uluslararası gezgin bir kelime olduğunu gösteriyor.

2.75. *küvij*: ‘içi kof ağaç, çürüyen nesne’ (DLT I: 366). Kelime, Clauson tarafından, *j* sesi dolayısıyla Soğdca olarak değerlendirilmiştir (EDPT: 688).

²⁶CTD III: 116.

2.76. *küzeç*: *küzeç/küdeç*: “*küzeç*. ‘bardak, testi’. Bu kelime Arapçaya uygun düşmüştür, ancak *he* harfi *cim*’e çevrilmiştir. *küdeç*. Yukarıdaki gibi ‘testi, bardak’ demektir. Argucaç” (DLT I: 360). Gabain, kelimenin ilk hecesindeki ünlünün *ü* ya da *ö* olduğuna ilişkin kuşkusunun dışında, kökeni ile ilgili bir kayıt düşmemiştir (1941: 318). Clauson, *küzeç*’in, Soğdca gibi bir İnan dilinden *kwzt’yk* [*kūzatīk*] biçiminden kopya ve kelimedeki *-ç* ögesinin de Türkçe küçültme eki olabileceği düşüncesindedir. Kâşgarlı’nın yaptığı göndermeden de hareketle, sözcüğün Arapçaya da kopyalanmış olabileceğini belirtir (EDPT: 757). Kâşgarlı’nın, *he* harfi, *cim* harfine çevrilmiştir, dediği, Clauson’un *küçültme eki* tespitine uygundur. Farsçada *kūze* sözcüğü su, şarap gibi sıvı nesnelerin muhafaza edildiği ‘uzun, dar boğazlı testi’dir (bk. CPED: 1061, Şükûn 1996: 1604). Kelime Fuzuli’nin *Su Kasidesi* aracılığıyla Türk edebiyatında iyi tanınmıştır.

2.77. *maraz*: ‘ücretle çalışan adam, ırgat. Argu ve Yağma dillerinde *hıyar maraz* denir.’ (DLT I: 411). Bu tekörnek Sğd. *mr’z* [*marāz*]’dan kopyadır. *m*, Türkçe sözlerde söz içi ve söz sonunda yaygındır, ancak söz başında yalnızca başka seslerin, ikincil biçimi olarak bulunabilir. Örneğin söz başındaki *b-*’den sonra nazal bir ses bulunması durumunda *m-*’ye gelişebilir, ancak bu ses palatal nazal *n̄* ise, durum karmaşıktır. Özel durumlar dışında kalan *n-*’li kelimeler ancak genel kopyalardır (bk. EDPT: 772; Clauson 1975: 44). Mani Sğd. *maraz* ‘ücretli, para ile tutulmuş adam’ (< *mr’z*). Räsänen’e göre ise *maraz*, Arapça *marad*’dan kopyadır (VEWT: 328a).

2.78. *mejek*: ‘it pisliği’ (DLT I: 392). Clauson, *mejek*’in **bañak*’ın tahrif edilmiş şekli olabileceği görüşündedir (1972: 350). krş. Far. *mejeng* ‘uyuşmazlık, biçimsizlik, çirkinlik; kadınsılık; sodomi’ (CPED: 1224). Far. *mejeng* ‘Nahoş, kabih ve menfur nesneye denir. Hiz, muhannes ve me’bun manasınadır.’ (Öztürk 2000: 507).

2.79. *meldek*:²⁷ ‘*meldek neñ* erkek avadanlığı gibi keçelesen, sölpüyen nesne’ (DLT I: 480). Clauson, bir tekörnek olan ve bünyesinde geçmiş zaman edilgen sıfat-fiil *-dag*’ı (M.Far. *-de*) taşıdığını düşündüğü bu kelimenin, Orta Farsça ve muhtemelen Far. *mālīden* ‘sürmek, okşamak’ sözcüğü ile türevdeş olabileceği görüşündedir (EDPT: 766).

²⁷CTD III: 118.

2.80. *merdek*: “ayı yavrusu. *adıg merdeki* de ‘ayı yavrusu’ anlamıdır (yalnız birtakım Türkler *domuz* yavrusuna da bu adı vererek *toñuz merdeki* derler.” (DLT I: 480). Kelime, Far. *merd*’in küçültme eki ile genişletilmiş biçimi olan ‘insan yavrusu’ anlamındaki *merdek*’ten kopyalanmış olabilir (EDPT: 772). *mardak* krş. M.Far. *adem-ek* ‘adamcık, küçük adam’ (Olgun, Draşan 1969: 4).

2.81. *murç*: “karabiber. *ol murç sokturdı* ‘o, karabiber döğdüdü.’” (DLT II: 186). Clauson’a göre *murç*, aynı anlamdaki San. *marīça/marīca* ile ilişkilidir, bir İran dili aracılığıyla da kopyalanmış olabilir. Aynı kelimenin değışkesi *burç*, *bal* örneğinde olduğı gibi, söz başında *m-* > *b-* şeklinde *murç*’a gelişebilir (EDPT: 771). Gezgin kelimelerden olan *murç*, Sanskritten, Khmerceye (*mereç*) ve birçok Asya diline kopyalanmıştır (bk. Burrow 2001: 380).

2.82. *namija*: ‘kadının kız kardeşinin kocası, bacanak’ (DLT I: 446). Türkçe *ne* ve *ne*’den türeyen soru kelimeleri dışında söz başında *n-* bulunması sıra dışıdır. DLT’de söz başında *n-* bulunan birkaç kelimedenden biri olan *namija*, Clauson’a göre, *j* sesi dolayısıyla, muhtemelen yine bir Soğdca kelimedir (1975: 46).

2.83. *nıjdag*: ‘bileğı taşı. (iki çıkak arasındaki *je* ile)’ (DLT I: 465). Bu tekörnek, sözbaşındaki *n-* ve *j* sesleri nedeniyle, İran dillerinin birinden, Soğdcadan kopyalanmış olabilir (bk. EDPT: 775).

2.84. *nom*: ‘millet, şeriat, yasa’ (DLT III: 137). Yun. *nomos*’tan ‘kanun, yasa’, Sanskrit *dharma* karşılığında Soğdcaya kopyalanmıştır. Budist metinlerde *nwm* olarak görülür (EDPT: 777). Räsänen de benzer şekilde *nom* < Sğd. *nwm* < Yun. *vómoç* kopyalanma sürecine işaret eder (VEWT: 355). Gabain’e göre kelime Toharca *ñom* biçiminden kopyalanmıştır (1976: 74).

2.85. *oñak*:²⁸ ‘kayısı sıkılarak elde edilen suyu. Bundan şerbet yapılır.’ (DLT I: 122). Bu tekörnek de muhtemelen bir İran (?) dilinden ödünçlemedir (EDPT: 83). Far. *añkūk* ‘ham kayısı’ (CPED: 26), bu kelime ile ilişkili olabilir. Mo’ın’e göre *añkūk* sözcüğü, İran’ın kuzeydoğusunda, Horasan’da özellikle Türkistan’a en yakın kentlerden Meşhed’de kullanılır (FF: 173).

²⁸CTD III: 44.

2.86. *örem*: ‘her şeyin kötüsü. Oğuzca. Bu kelimenin Farsçadan alınmış olduğunu sanıyorum; çünkü Farsçada, harap olan şeye ‘vîrân’ derler. Oğuzlar Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeleri unutmuşlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır. Bu da öyledir.’ (DLT I: 76). Clauson, Kâşgarlı’nın söylediklerini aktarmakla yetinirken (EDPT: 233), Räsänen, *örem*’in Far. *vîrân*’dan kopyalandığını not eder (VEWT: 527).

2.87. *perçem*: ‘alamet, belge; (*beçkem* için) Oğuzlar buna *perçem* derler.’ (DLT I: 483). Türkçede *perçem* ‘alna dökülen saç, kâkül’dür (EDPT: 295). Räsänen’e göre Balkan dillerinde de bulunan *perçem*, Far. *parçam*’dan kopyalanmıştır. Aynı görüşü paylaşan Eren, *perçem*’in Orta Türkçede *berçem* ve *beçkem* biçimleriyle de görüldüğünü ifade eder (VEWT: 383b; 1999: 329). *perçem*, Yeni Farsçada, Arapçadan kopya ‘*alem* ve Türkçeden kopya *beyreğ*’ın yanı sıra Farsça kökenli kelime olarak ‘bayrak’ anlamıyla kullanılmaktadır (bk. ‘Amîd 1371: 445). Mo’ in ise *perçem*’in Oğuzca *berçem*’den (krş. *beçkem*) Farsçaya kopyalandığı görüşündedir. *perçem*, Farsçada atlara, mızrağa veya flamaya takılan, püskül şeklinde siyah renkli tüy demetidir. Bu püskül, genellikle bir tür dağ mandasının tüylerinden yapılır. Hindistan’da veya Hita’da (Kuzey Çin) yaşayan bu hayvana Farsçada *gejgav* veya *gejgav* denir. *perçem*, mecazen yanağa düşen saç veya kâkül anlamı da kazanmıştır (FF: 725).

2.88. *rabçat*:²⁹ ‘angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine yük yükletmesi (Kençekçe)’ (DLT I: 451). Clauson tekörnek *rabçat*’ın kökeninin belirsiz, ancak, kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde Hint-Avrupa kökenli olduğu, Rusça ‘köle’ anlamındaki *rab* ile aynı kökten gelişebileceği kanısındadır (EDPT: 780). Räsänen’de konuyla ilgili geniş bir açıklama yoktur (VEWT: 388a). Tremblay ise *r^abc^at*’ın kökeninin belirsiz olduğu görüşündedir; ancak, Avestan’da yakın anlamda *rap-* ‘desteklemek, ikmal etmek; hizmet etmek’, *rapaka-* ‘kullanılmak’, Digor Osetçesinde *ravgæ* < *rapakā-* ‘fırsat’ kelimelerinin bulunduğu; patlayıcı *p* veya *b* ve söz sonundaki *-t*, nedeniyle *r^abc^at*’ın Sgd. *rpky*’ ‘hizmet, görev’ kelimesinin çoğul şeklinden ödünçlenmiş olabileceği düşüncesindedir (bk. 2007: 73).

²⁹CTD III: 150

2.89. *sagdıç*: ‘sağdıç, dost’ (DLT I: 455). Clauson’da, Talas yazıtlarında üç-dört kez geçen bu kelimenin kökeni ile ilgili bir bilgi yoktur (bk. EDPT: 806). Räsänen, kelimenin Farsça ‘sağ’ anlamındaki *sāg*’dan (*sof*’ın zıddı) kopyalandığını ileri sürer (?) (VEWT: 393b). Mo’în’e göre ise, Far. ‘düğün gecesi damat ve gelinle omuz omuza yürüyen, onlara refakat eden kişi’ anlamındaki *sāgdūš/sākdūš*, *sāḳ* < Tü. *sag*) ve Far. *dūš* ‘omuz’ kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur (FF: 1801).

2.90. *sagir*: ‘İçerisine şarap konulan havana benzer söbü bir kap’ (DLT I: 406). Clauson, *sagir*’ın, Far. *sāgar*’dan ‘kadeh, kupa’ kopyalandığına emindir. Steingass’a göre, küçültme eki alan *sagrak* da ‘sürahi, kâse’ Farsçadan kopyadır (EDPT: 814, 815). Far. *sāgar* ‘kadeh’ (CPED: 641; Olgun, Draşan 1966:191).

2.91. *sagır*: ‘deri, her şeyin derisi’. *yer sagırısı* ‘yer yüzü’, *ol sagırını kırtışladı* ‘o, sağrı derisini kazdı.’ (DLT I: 421, III: 350). Clauson, ‘ham deri’ *sagır*’nın, atın budu anlamından bir deri türü anlamı kazandığı görüşünü benimsemesine karşılık, kelimenin kopya olduğuna ilişkin not düşmemiştir (EDPT: 815). Räsänen de aynı şekilde, köken belirtmemiştir (VEWT: 393b). Mo’în ise aynı anlamdaki *sāg(ar)ı*’nin Türkçe kökenli olduğunu kaydeder. Kelime, Farsçada tabaklanmış at veya eşek derisi anlamındadır. Tarihi dönemlerde bu deri cinsi değerli kitapların ciltlenmesinde, ayakkabı vb.nin imalinde kullanılmıştır (FF: 1799). Türkçe kökenli diğer bir gezgin kelime olan *sagır*, Fransızcaya (*chagrin*) ve İngilizceye (*shagreen*) de kopyalanmıştır. Webster’da Türkçe *çagır*’den (sic!) Fransızcaya *chagrin*, Fransızcadan İngilizceye halk etimolojisi ile (*shag* + *green*) *shagreen* şeklinde ve benzer anlamlarla kopyalandığı belirtilmiştir (1993: 2084). Laufer ise, Tibetçede de aynı şekilde at ve eşeğin but bölgesindeki derinin işlenmiş türü anlamında kullanılan *sag-ri/sags-ri*’nin, Farsçadan kopyalandığı görüşündedir. Kelime, Moğolcada *sagari*, *sarisi*, Mançuda *tsarin* şekilleriyle görülür (1916: 478). Hayvancılıkla iç içe Türklerin, deri işlemede de tecrübelerinin olduğunu, dolayısıyla *sagır*’nın, bazı üçüncü dillere Farsça aracılığıyla kopyalandığını düşünebiliriz.

2.92. *sāht* (=üstem): ‘Eyerlere, kemerin başına, tokalara işlenilen altın, gümüş. Oğuzlar buna *sāht* derler.’ (DLT I: 107). *saht*, Far. *sāht* tan kopyadır (EDPT: 806). *sāhten* ‘yapmak, imal etmek’ eyleminin isim şek-

li olan *sāht* ‘atın kolanı, palan kolanı’ anlamıyla Yeni Farsçada da kullanılmaktadır (bk. Mo‘ in FF: 1785).

2.93. *sanduwaç*: ‘bülbul’ (DLT I: 529). Sğd. *zntw’çh*’tan kopyadır (EDPT: 837). Sğd. *zntw’çh* (*mry*)= *zendwāc* ‘ötme, ötüş’. krş. Far. *zend-wāf* (Henning 1939, 1977:161-1945). Soğdca söz başındaki *z-*, Türkçede *s’*ye gelişmiştir. (krş. *zend-bāf*, ‘Mecusî din adamı; bülbul; boynu halkalı güvercin’, CPED: 625). Räsänen’de kelimenin kökeni ile ilgili bir kayıt yoktur (VEWT: 401a).

2.94. *sart*: ‘tacir, tecimen, satıcı’ (DLT I: 66, DLT III 13). *sart* ‘Tacir, tecimen’ *sart azuki arığ bolsa yolda yer* (I: 342). Skr. *sarṭhā* ‘kervan’ (Gabain 1931: [497], 39; VEWT: 405a). Kelime muhtemelen Soğdça aracılığıyla Eski Türkçe döneminde San. *sarṭha* ‘tacir, tüccar, satıcı’, Türkçeye kopyalanmış (Clauson 1972: 856), bu anlam, on birinci yüzyıla değin korunmuştur. Orta Çağda ‘göçebe’ karşıtı ‘şehir sakini, kentli’ ve daha özel olarak ‘İranlı’ anlamı kazanmıştır. Kelime bu anlamıyla Rusya Türkistanı’nda on dokuzuncu yüzyıla değin kullanılmış, ancak bugün kullanımdan düşmüştür (Ayrıntılı bilgi için bk. Eker 2009b).

2.95. *sata*: ‘mercan’ (DLT III: 218). Kelime, Clauson’a göre Far. *bassad*’dan kopyadır (EDPT: 799). Peh. *wassad* [*wst’* | (Far. *bussad*] ‘mercan’ (Kenzie 1971: 88). Far. *bussad*, *bissad* ‘mercan ve onun kökü’ (CPED: 186). Far. *bossad*, *bessad* ay. (< Peh. *vussat*) (Mo‘ in FF: 533).

2.96. *serker*: ‘haydut, yol kesen haydut. Karlukça’ (DLT I: 457). Ar. *saraqa* ‘soygun yapmak’ sözcüğüne sesçe benzeyen ve açık bir etimolojisi yapılamayan tekörnek *serker*, muhtemelen bir İran dilinden kopyadır (EDPT: 850). krş. Ar. *sarrāk* ‘hırsız’ (Wehr 1980: 408); Far. *serkār* ‘işçilerin başı, başkan, müdür’, *serkerde* ‘başkan, reis’ (Olgun, Draşan 1966: 200). *serkerde*, Osmanlıcada ‘elebaşı’ gibi, olumsuz anlamla da kullanılmıştır.

2.97. *sibut*:³⁰ ‘karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir ot. (Kâşgarca)’. Clauson’a göre tekörnek *sibut* ödünçlemedir. Kaynak dil ise, Hint-İran dillerinden biri olabilir. Clauson *sibut* ile Far. *sibitt* ‘dereotu, *Anethum graveolens*’ kelimesinin bir ve aynı olabileceği düşüncesindedir (EDPT: 785). Far. *şibitt* biçimini de veren Tremblay da, Clauson

³⁰CTD III: 160.

ile aynı görüştedir (2007: 73). Modern Farsçada aynı anlamda Y.Far. *şevīd* ve *şevīt* kullanılmaktadır (Olgun, Draşan 1977: 60).

2.98. *suburgan*/*subuzgan: ‘maşatlık, Müslüman olmayanların mezarlığı. Şu savda dahi gelmiştir: *subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas* ‘eski mezarlıkta ev olmaz, gevşek topraklı yerde av olmaz’ (DLT I: 516). Sğd. *zmry’n. Kelimenin, ikinci ünsüzü muhtemelen -p- değil, -b- idi (EDPT: 792). Räsänen aynı kelime için *swpwr̥g*’n şeklini tasarlar (VEWT: 431a). Soğdca söz başındaki z-, Türkçede bekleneceği gibi, s’ye gelişir. *subuzgan* biçimi ise ya bir yazım yanlışı ya da metatetik şekilleri bulunan sözcüğün ‘yanlış’ kopyalanmasıdır. Sğd. *zmry’an, Far. *mrzyan* > *marzayan*, *mryz-an* > *mary(a)z-an* vd. (Henning 1939, 1977: 161-1945).

2.99. *sunu*: ‘çörek otu’ (DLT III: 238). Muhtemelen Farsçadan kopyadır (EDPT: 834). Far. *şūnīz* (krş. Ar. *şu*’nūz), (CPED: 767). ‘*şūnīz* “Çörek otuna denir. Arabide *habbetū*’s-sevda derler. ‘sürülmüş, nadas olmuş tarla’ya derler. ‘ekinci, hâris’ manasınadır” (BK: 742). Ferheng-i Ziya *şūnīz* ‘çörek adı’ (1996: 1340).

2.100. *şav*: “Uç’ta biten ve elbise temizlenen çöğen otu gibi bir ot” (DLT III: 158). Türkçe kökenli kelimelerde söz başında yansımalar dışında, birincil *ş-* bulunmadığından, Clauson, tekörnek *şav*’ın İnanca olabileceği görüşündedir (Clauson 1972: 866).

2.101. *şebük*: ‘çabuk’. *açıklıg er şebük karımas* ‘varlıklı kişi çabuk kocamaz” (DLT I: 147). Clauson’a göre *şabük*, şüpheye yer olmayacak şekilde, aynı anlamdaki Far. *çābūk*’un ‘bozulmuş’ şeklidir (1975: 45; EDPT: 866). Peh. *çābuk* [*c’p̄wk*] (Kenzie 1971: 21). Räsänen, aksi görüştedir. Ona göre Çağatayca *çapuk*, Osmanlıca *çabuk*, Tü. *çap-* ‘vurmak, çarpmak’ ile ilgili olabilir (VEWT: 99b). Mo’İN, Peh. *çāpūk*’un Modern Farsçada *çābok* olarak yaşadığı düşüncesindedir (FF: 1262).

2.102. *şanbay*:³¹ ‘başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti. Kençekçe.’ (DLT III: 239). Far. *şebnişīn*’in (hrf. gece + oturma) eş anlamlısı olan *şenbuy*, *şebnūy*’un metatetik biçimi olmalıdır. krş. *kestem* (EDPT: 868). Tremblay ise *ş^anb^uwy* olarak kaydettiği kelimenin *şbbwy **şabbō^wi* < *şava-bāhī* Iron Osetçesi *xsəvīwat*, Digor Osetçesi

³¹CTD III: 172.

æxsævewat ‘gece kalacak yer’ < *xšapaiāh uhaθa- örneklerinde yer aldığı, Y.Far. *šabpu* ile ilgisinin bulunmadığı görüşündedir (2007: 73).

2.103. *šük*: “susturma edatıdır. ‘sus’ anlamına, Türkler *šük tur* derler.” (DLT I: 335). Sğd. *šwk*’tan kopyadır (EDPT: 867).

2.104. *šüt*: ‘soy, asıl. Xotan dilince’ (DLT III: 120). Clauson’un art ünlü ile okuduğu tekörnek *šut*, İnan ya da Hint dillerinden kopyadır (bk. EDPT: 867).

2.105. *tagar*: ‘Dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar’ (DLT I: 411). Uluslararası gezgin sözlerden biri olan *tagar* için Clauson köken belirtmemiştir (EDPT: 471). *tagar*, Doerfer’e göre, İnan dillerinden kopyadır (bk. TMEN III 1967: 512-519). Sinor, makalesinde kelimenin Türkçe olduğunu ortaya koymuştur (1990: 229-235).

2.106. *taglat*–: “dağlatmak. *ol atın taglattı* ‘o, atını dağlattı’. Farslılar bu kelimeyi Türklerden alarak *dağ* diye kullanırlar. Nasıl ki bunlar ‘kale’ demek olan *diz* kelimesini Türklerden almışlardır. *tiz yer* Türkçede ‘yüksek yer’ demektir” (DLT II: 344). bk. *diz*.

2.107. *tamu*: “cehennem. Şu savda dahi gelmiştir: *tamu kapuğın açar tawar* ‘cehennem kapısını mal açar’” (DLT III: 234). *tamu*, Sğd. *tmw*’dan kopyadır; *tamug* biçimi bir başka İnan dilinden alınmış görünmektedir. Pagan dinî terimlerinden pek azı İslamî terim olarak kullanılmıştır (Gabain 1941: 337; EDPT: 503). *tamu* < Sğd *tamu* (IAL 1965: 168). *tamu* (*tamug*) < Sğd. *tgmw* (VEWT: 460a). *tmyk* [*təmīk*] ‘karanlığa, cehenneme ait’ (krş. San. *tamas* ‘karanlık, kararma’, Werner 1994: 154).

2.108. *tarmaz/tormuz*.³² ‘şen hıyarı’ (DLT I: 451). ‘*er tormuznu karç kurç yedi* ‘adam şenhıyarını hatır hutur yedi’ (DLT I: 342). Clauson ‘küçük salatalık’ anlamı verdiği *tarmaz*’ın, DLT I: 343’te *tormuz* şeklinde harekelendiğini kaydettikten sonra, bu şeklin kopya *turma* ile türevdeş değilse, *tar*- eyleminin ‘dallanmaz, dallanmayan’ anlamında olumsuz geniş zaman partisipi olabileceğini ileri sürer (EDPT: 550). Räsänen ise *tarmaz*’ın, Far. *tarbūza* veya *harbuz*’dan kopyalandığı görüşündedir (VEWT: 464a). Kelime, Steingass’da *tarbuz* veya *tarbuza* ‘kavun’; *turbuz*, *turbuza* ‘turp’ şeklinde çoklu yapıdadır (CPED: 292). DLT’deki kararsızlıkta bu çoklu yapının etkisi olabilir. Gabain’de *turma*’nın kökeni

³²Dankoff ilk hece ünlüsünü geniş okur (1985).

ile ilgili bir kayıt yoktur (1941: 344). Doerfer, Anadolu ağızlarında da yaşayan *turma*'nın, İran dillerinden kopyalanmış olabileceği düşüncesindedir. Far. *ħarbuẓ* 'karpuz' (<? *tarbuẓ*) <? San. *trapusa*- (bk. TMEN II: 504-505; TMEN III: 380-383).

2.109. *ten* (? *yen*): "vücut, ten. *er tenin kaşıttı* 'adam vücudunu kaşıttı'" (DLT II: 307). Clauson'a göre, Far. *ten*, alışılmadık şekilde, erken bir tarihte Türkçeye kopyalanmıştır (bk. EDPT: 510). Dankoff ise, sözcüğün yanlış okunduğu, doğru şeklin, 'insan vücudu' anlamındaki *yēn* olduğu görüşündedir (CTD III: 222).

2.110. *ters*: 'güç olan her nesne, her güç işe *ters iş* denir.' (DLT I: 348). *trs'gyy* (Far.) 'Hristiyanlık'; Y.Far. *tersā* (Henning 1937: 88). Söz sonunda *-rs*, Türkçe için alışılmış değildir. *ters*, Far. *tersā* 'Hristiyan' (krş. Sğd. *rs'k* [*ṭrsāk*] ay.) kelimesinden kopyalanmış olabilir (bk. EDPT: 553). Doerfer, *ters*'in Moğolcaya, İrancadan kopyalandığı görüşündedir. Sözcük Farsçada da her iki anlamıyla yer alır (diğer etimolojiler için bk. TMEN II: 474-475). Kelimenin, Far. *tersīden* 'korkmak' eylemi ile ilgili olduğu görüşü yaygındır. BK'da 'Elif-i mübâlağayla. Ziyade korkak, cebân ve vehhâm tabir olunur. Nasara ve ateş-perest taifelerine de ıtlak olunur.' kaydı vardır. Mo'ın de 'korkan, korkak' anlamındaki Peh. *tersāk*, *terskār*, M.Far. *tersā*'nın mecazen 'Hristiyan' anlamını kazandığını belirtir (FF: 1067). Räsänen ise, farklı görüştedir, ona göre *ters*, Türkçe kökenlidir (VEWT: 476).

2.111. *tewsi*: 'tepsi, sofrâ' (DLT I: 423), *ayaklıg tewsi* 'ayaklı tepsi' (DLT III: 50). Moğolca aracılığıyla Çince'den kopyadır (TMEN I: 249-250). Aynı anlamdaki Çince *tieh tzüt* ün, Orta Çince *dep ts'* den kopyalandığı kabul edilmekle birlikte, kaynak dilin Farsça olduğuna ilişkin görüşler de vardır (bk. EDPT: 445). krş. Far. *tepešī*, *tebešī*, *tebesī* 'çukur tabak' (Mo'ın FF: 1026).

2.112. *toña*: 'bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. *toña ħan*, *toña tigin* denir...Türklerin büyük hakanı Afrasyabın asıl Türk adı *toña alper*'dir; 'Bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam' demektir.' (DLT I: 368). Aalto, Hot. *ttumga* olarak bilinen kelimenin, İrancıca **tuvā-naka* ile ilişkili olabileceği görüşünü aktarır (1971: 35).

2.113. *tumsa*: ‘Minber. Arguca. Öz Türkçe değildir.’ (DLT I: 423). Clauson’a göre tekörnek olan kelime büyük bir ihtimalle İrancadır (EDPT: 509). (?)krş. Far. *tamja/temje* ‘düz çatı veya platform’ (CPED: 324).

2.114. *turma*: ‘turp, *küwij turma* ‘tadı kaçan turp, tadı kaçan her şey böyledir.’ (DLT I: 366). Kâşgarlı’ya göre *turma* ile eş anlamlı Farsçadan kopyalanan *gézri*, Argular tarafından; *geşür* ise Oğuzlar tarafından kullanılır. Clauson *gézri* ve *geşür*’ün, Far. *gezer*’den kopyalandığı görüşündedir (EDPT: 549). krş. Far. *tarma, turma* ‘turp’, *gezer* ‘havuç’ (CPED: 297, 1088).

2.115. *uçmak*: ‘uçmak, cennet.’ (DLT I: 118, 119). Aynı anlamdaki Sğd. *wštm̄*’dan erken bir dönemde kopyalanmıştır. Türkçede yanlış etimoloji sonucunda *uçmak* ile karıştırılmış, Soğdca şekil nadiren kullanılmıştır (bk. EDPT: 257). *uštmaḳ* < (Mani Sğd. *wštm̄*, krş. Avestan *vahištām ahūm*, hrf. ‘en iyi var oluş’). Doerfer de aynı görüştedir (bk. TMEN II: 12, 13).

2.116. *uglr*: ‘Kaşgarda yetişir beyaz ve tatlı bir havuç’ (DLT I: 129). Clauson’a göre *uglı* ‘yaban havucu’ bir tekörnektir (EDPT: 84). Tremblay, *uglı*’nın, Kaşgarca **ulyä*, Hot. *hulga* ‘yumuşak’, Geç Hot. *hauga* ‘bir bitki adı’ < **yrdū* + *-ka-* şeklinden geliştiği, Eski Türkçede hece sonunda *-lg* bulunamayacağından, bu aykırı seslik özelliğın yer değiştirme ile giderildiği kanısındadır (2007: 71).

2.117. *üjme*: ‘dut ağacı’(DLT I: 130). Clauson, *j* sesi dolayısıyla sözcüğün İnan dillerinden ödünçleme olduğu görüşündedir (EDPT: 27).

2.118. *üjük*: ‘hece. *bitik üjükleği* ‘harfleri ve kitabı heceledi’. Hece harflerinden her birine *üjük* denir. İki *z* çıkacağı arasında olarak *bu ne üjükl ol* denir ki ‘bu harf nedir’ demektir.” (DLT I: 72). Clauson, sözcüğün Soğdcaya benzediğini, ancak Çince *tzü* vb. biçimlerden Soğdca aracılığıyla Türkçeye kopyalanmış olabileceği görüşündedir (EDPT: 24). Räsänen’e ve Doerfer’e göre, *üjük*, Çince kopyadır (VEWT: 525b, TMEN IV: 545).

2.119. *ösügle*³³ -: ‘*ol kiritlig ösügledi* = o, kilidi hile ile, anahtarsız açtı. Kençekçe’ (DLT I: 206). Clauson, muhtemelen Kençekçe **ösüg* biçiminden kopyalanan ve eylemleştiren *ösügle-*’in tekörnek olduğunu

³³*ösügle-* (CTD III: 43).

kaydeder. Dankoff&Kelly *üsügle-* eyleminin ‘benzerlik; hile, oyun’ anlamında **os/ös* şeklinde bir kökten türediği düşüncesindedir (CTD: 43). krş. *osug* ‘benzeşme, uygunluk’ (EDPT: 247). Tremblay ise ^u*s^ukl*’ (*üsügle-*) kelimesinin, Kâşgar Sakancası **uskaly-* = Hot. *us-kaljā* ‘açmak’ eyleminden metatezle ödünçlenmiş olabileceği görüşündedir (2007: 71).

2.120. *yafgu* ‘halktan olup, hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen lakap’ (DLT III: 32). Gabain *yabgu*’nun İranca kökeni konusunda kuşkuludur (1941: 350). Aalto, sözcüğün, O.İr. *yam-* ‘yönetmek, götürmek, rehberlik etmek’ + *-uka*’dan (Partça *ymg*, O.Far. *jmyγ*) türeyen *yavuga*’ya karşılık geldiği düşüncesindedir. Aynı unvan, Khusan *yavuga* biçimi, Hindistan’da Kanişka hanedanı tarafından kullanılmıştır. Kelime O.İr. Māhrnāmag’da ise *yβγω žβγω* şeklindedir (1971: 34).

2.121. *yalawaç/yalavaç/yalawar*: ‘peygamber. *yalavaç* dahi lügattir.’ (DLT III: 47). Gabain’de kelimenin kökeni ile ilgili bir kayıt yoktur (1941: 351). Clauson’a göre, *yalawaç*, İranca bir ödünçlemedir. Sözcüğün sonundaki *-vaç/waç* ögesi ‘ses’ anlamında bir İranca kelimedir (krş. *sanduwaç*).³⁴ Aynı şekilde *-var* da İranca bir sonektir. Kelimenin ilk ögesi ise tanımlanamamıştır; ancak, Harezmceden kopyalanmış olabilir (bk. EDPT: 921). Doerfer, Far. *yālāvāç*’ın Türkçeden kopyalanmış olabileceği görüşündedir (Türkçe etimolojiler için bk. TMEN IV: 106-107). krş. *yalafār* ‘insanlar arasında elçi, hakanın gönderdiği elçi (DLT I: 142, DLT III: 47).

2.122. *yalma* [*yalmak*]: “Kaftan, kalın kaftan, yağmurluk. Farslılar bu kelimeyi Türklerden alarak *yelme* demişler. Onlardan da Araplar alarak *yalmak* şekline sokmuşlar, *he* harfini *kaf*’a çevirmişler. Hiçbir kimse çıkıp da bu kelimeyi Türkler Farslardan almıştır, diyemez. Çünkü ben onların sınırlarının ötesinde bilgisiz, kaba Türklerde dahi işittim. Çünkü onların memleketlerinde yağmur ve kar çoktur. Başka uluslardan ziyade yağmurluk onlara gerektir.” (DLT III: 34, 35). Kâşgarlı’nın savını, Steingass’ın verdiği bilgi doğrular: Far. *yalmak* (*yalma*) ay. ‘Tatar kafta-

³⁴Ramsted, *yalavaç* ile, Türkçe *yala-* eyleminden gelişen Korece *cala* ‘konuşmacı, sözcü; arabulucu’, *paçi ‘kişi, şahıs’ kelimeleri arasında bağ kurar. Bang ise *tilmaç* ‘dilmaç, tercüman’ kelimesindeki *-maç* ekinin *yalabaç*’taki *-baç* ile ilgili olduğu görüşündedir (bk. TMEN IV: 106, 107).

ni' (CPED: 1535). Clauson ve Doerfer de aynı görüştedir (bk. EDPT: 929; TMEN IV: 190, 191). M.Far. *yelme*, *yelmek*. 'Amid, ilk kelimenin kökenini belirtmemekler birlikte, *yelmek*'in (çoğulu Ar. *yelāmiḳ*), *yelme*'nin "mu'arabb"i, olduğu görüşündedir (1371: 2000).

2.123. *zargunçmud*: 'bir çeşit güzel kokulu ot, fesleğen. Farsçası *belenk-moşk*'tur.' (DLT I: 530). Türkçede söz içi ve sonunda bulunmasına karşın, yansıma *zep zep*, *zap zap* gibi iki yansıma dışında, söz başında birincil *z-* yoktur. Kâşgarlı Farsçasını da verdiği göre, *zargunçmud*'u Türkçe kabul ediyor demektir. Ancak sözcüğün Türkçenin ses sistemine aykırı olduğu açıktır. Clauson, *zargunçmud*'un, Sğd. *zrywnç* 'sebze' ve *mwrđ* 'mersin' sözcüğüyle ilişkili olduğu görüşündedir (EDPT: 988).

2.124. *zerenze*: "yaban mersini' yahut 'durdabak' denilen bir ottur. Tohumuna *zerenze uruğı* denir" (DLT I: 449). Clauson, bu tekörneğin kopya olduğuna emindir; ancak kaynak dilin Soğdca olduğundan kuşkuludur (EDPT: 665). krş. Far. *zoronbe*, *zoronbād*, *zoronbāt* 'bir bitki' (Mo' in FF: 1736).

3. Kâşgarlı'nın Farsça Kabul Ettiği Kelimeler

3.1. *afābe*:³⁵ 'Oğuzlar, Farslarla birlikte düşüp kalkmaya başlayınca birtakım Türkçe kelimeleri unutmuşlar, onun yerine Farsça kullanır olmuşlar. Nitekim, Oğuzlar kovaya *afābe* derler. Far. *āfābe* denir....Öbür Türkler kovaya *kumgan* derler.' (DLT I: 431-432). Kelime, günümüzde Kâşgarlı'nın bildirdiği gibi, Anadolu'da yaygın olmasa da Kars'ta ve ölçünlü Azerî Türkçesinde *afāfā* şekliyle yaşamaktadır (bk. Tietze 1967: 132). Räsänen de Kâşgarlı'nın verdiği bilgiyi onaylar (VEWT: 7a). Far. *āfābe* 'su kabı, yolcu matarası' (krş. *āfābī* 'bir tür güneş şemsiyesi'), (CPED: 79, Şükûn 1996: 66, 67).

3.2. *çüşek*: 'ot çayır'. Soğdca' (DLT I: 389). *Tekörnektir* (EDPT: 431).

3.3. *geşür/keşür*: (turp için) 'Oğuzlar buna *geşür* derler. Bunlar da Farslardan almışlardır (DLT I: 431). bk. *turma*.

3.4. *gizri*: "Havuca *sariğ turma* denir, 'sarı turp' demektir. Argular havuca *gizri* derler. Bunu, Farsçanın *gezer* sözünden almışlardır, bu da

³⁵CTD III: 147.

havuç demektir. Yalnız, kelimedeki *kef* harfi, biraz gevşetilmiştir.’ (DLT I: 431). (bk. *turma*). Far. *gezer* ‘havuç’ (Steingass 1975: 1088).

3.5. *ören*: ‘Her nesnenin kötüsü. Oğuzca. Bu kelimenin Farsçadan alınmış olduğunu sanıyorum; çünkü Farsçada harap olan şeye *vīrān* derler. Oğuzlar, Farslarla çok karışmış oldukları için birçok kelimeleri unutmışlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır. Bu da öyledir.’ (DLT I: 76). Räsänen de *ören*’in, Far. *vīrān*’dan geliştiği görüşündedir (bk. VEWT: 527b).

3.6. *tene*: ‘Far. *dāne* kelimesinden alınmıştır, zannedirim. Türkler bunu Türkçeleştirerek *tene/tana* demişlerdir.’ (DLT III: 44). Kâşgarlı’nın da belirttiği gibi, Far. *dāne*’den kopyalanan *tene*, ilgi çekici biçimde söz başında ötümsüzleşmiş ve söz başındaki *t-* bölgesel değişkelerde günümüze ulaşmıştır (bk. EDPT: 515). krş. Anad. ağz. *tene*, *tānā* ay. (Tietze 1967: 141). krş. Far. *dān(ag)*, Y.Far. *dāna* ‘dane, tohum’; Yun. *δανάχη* ‘küçük madeni para’, Elamca *danakaş* ‘madeni para’ (Christidēs 2007: 778).

4. Bazı Ortak Ekler

4.1. –An: çokluk, kolektiflik eki. Krş. Far. –n ‘genellikle canlılar için kullanılan çokluk eki’.

4.1.1. *eren* ‘erler, erkekler’. krş. Far. *merdān* ay.

4.1.2. *oglan* ‘oğullar’. krş. Far. *peserān* ay.

4.2. –ç (-ça): isim yapım eki: Clauson, Orta Türkçe dönemine değin görülmeyen bu ekin Farsça küçültme eki –çe’den kopyalandığı görüşündedir (bk. EDPT: xi).

4.2.1. *ataç* ‘büyüklük gösteren çocuk’ (DLT I: 42).

4.2.2. *barça* ‘bütün, hep’. (DLT I: 210).

4.3. –dan: isim yapım eki.

4.3.1. *çugurdan* ‘uçurum, yar’ (DLT I: 512).

Clauson, sözcüğün sonundaki –dan ögesinin, Farsça isim yapan –dān olabileceği görüşündedir (EDPT: 411).

4.4. –ek: küçültme eki: bk. 2.74. krş. Far. *peserek* (< *peser* ‘oğlan’ + –ek) ‘çocuk, oğlancık’ (Olgun, Drağsan 1966: 70).

4.4.1. *başak* ‘okun veya mızrağın demir ucu’

4.4.2. *kesek* (< *kes* ‘parça’, DLT I: 329) ‘küçük parça’ (DLT I: 14, 391). Kelimenin *kes-* ile ilgisi yoktur (bk. Erdal 1992: 40) vd.

4.5. *-mAn*: Clauson bu ekin, Farsça ‘benzeyen, benzer’ anlamındaki *-mend*’den kopyalanmış olabileceği görüşündedir (EDPT: xii).

4.5.1. *közmen* ‘közde pişirilen ekme, közleme, gömme’ (DLT I: 444, II: 27). (bk. Erdal 1992: 73).

4.5.2. *yasıman* ‘bir cins testi’ (DLT (III: 38). (bk. Erdal 1992: 74).

4.6. *-t*: Soğdcadan erken dönemlerde kopyalanan bir çokluk ekidir (EDPT: 11). ET *tegin* > *tegit*, *tarkan* > *tarkat*. krş. Sğd. *ks*’ [kāsā] ‘kâse’ > *k’syt* ‘kâseler’, *pyls*’ ‘kap, kap kacak’ > *pyl’syt* ‘kaplar, kap kacaklar’ (Sims-Williams 1988: 153). Bu çokluk eki bazı modern İran dillerinde korunmaktadır.

4.6.1. *têgit* ‘*têgin* kelimesinin çoğul şekli’ (DLT I: 355).

4.7. *-vaç/-waç*: isim yapım eki (?).

4.7.1. *yalavaç/yalawaç* ‘ses; haberci, peygamber’ (DLT I: 83 vd.).

4.7.2. *sanduwaç* ‘bülbul’ (DLT I: 529 vd.).

4.8. *-war(-far)*: isim yapım eki.

4.8.1. *çığılvar* ‘küçük ok’ (DLT I: 493). krş. Peh. *kēnwar* ‘kinci’, *sālwār* ‘uzun ömürlü’, (?) *sanwar* ‘yay’ (Kenzie 1971: 51, 73, 74).

5. Türkçe ve Farsça Ortak Yazıbirimler ve Sesbirimler

Kâşgarlı, özellikle yansıma ve kopya kelimelerde, nadiren Türkçe sözlerde görülen ve /ç/, /ş/ ve /z/ ile nöbetleşen *j* sesini ‘iki çıkak arasında’ ibaresiyle niteler. *j* sesini göstermek amacıyla Arapça *ze* harfinin üstündeki tek noktayı, üçe çıkarmak, kuşkusuz dillerinde, asli *j* bulunan İranlıların düşüncesidir. Kâşgarlı, İranlıların bu buluşunu benimsemiş ve muhtemelen *fē* harfinin üstündeki tek noktanın üçe çıkarılması ile üretilen harf, Karahanlı Türkçesi ses sistemi için önemli olan *v* ve *w* farkını göstermede kullanılmıştır. İranlıların Arap alfabesine önemli katkılarından biri de söz sonundaki ünlülerin diakritik işaretleriyle değil, harflerle gösterilmesidir. Aynı model, özellikle Eski Anadolu Türkçesiyle telif edilen bazı metinlerde söz sonundaki ünlülerin hareke ile gösterilmesine karşın, Kâşgarlı tarafından da benimsenmiştir.

6. Türkçe ve Farsça Ortak Sözdizimsel Ögeler

Aalto, Soğdca işaret sıfatı *’γw* ‘un bildirme eki işlevinin (-Dir), Türkçede işaret sıfatı *o/* ile hemen hemen aynı olduğu kaydeder (1971: 37).

7. Sonuç

Zengin ve eski bir geleneğin temsilcileri olan İran dilleri, İslam öncesinde Avrasya'nın farklı coğrafyalarında, birbirleri ile karşılıklı anlaşılabilirlik oranı değişen sayısız sözlü ve yazılı değişkeler hâlinde var olmuşlardır. Türklerin, İslamiyet'i kabulü, DLT dönemi Türkçesinin iç yapısında hemen hemen hiçbir değişiklik yapmazken, Türklerden yaklaşık iki yüzyıl önce Müslüman olan İran dilli toplulukların dilleri büyük ölçüde tarih sahnesinden çekilerek yapısal ve tipolojik büyük dönüşümlerle Klasik Farsçaya gelişmişti. Bu nedenle, tarihî kaynaklardaki İran dillerinden kopyalanan kelimelerin, *İslam öncesi* ve *İslam sonrası* kopyalar olmak üzere, çok genel iki kategoride değerlendirilmesi gerekiyor. Yukarıda listelenen kelimelerin, on birinci yüzyıldan daha önceki dönemlerin çok yönlü ve karmaşık dil ilişkilerinin birer ürünü olduğu, önemli bir bölümü İran dillerinden kopyalanmakla birlikte, Asya coğrafyasında yaşamış veya yaşayan farklı tipolojilere ve farklı genetik kökenlere sahip diller arasında dolaştığı kaydedilebilir. İran dillerinden doğrudan veya İran dilleri aracılığıyla başka dillerden kopyalanan bu kelimelerin önemli bir bölümünün birinci katman kopyalar oldukları, birinci katman kopyaların da genellikle günümüze ulaşmadığı anlaşılıyor. Öte yandan, çalışmamızda listelenen kelimelerin bir bölümünün kökenbilim incelemeleri, Türkolojinin hatta Altayistiğin sınırlarını aşan disiplinlerarası çalışmalarla mümkün olabilir. Bu kelimelerin, hangi İran dilinden, hangi yollar ve süreçlerle kopyalandığını sağlıklı biçimde tespit edebilmek için İranistik araştırmalarının bulgularından yararlanmak gerekiyor. Bu tür çalışmalar, Türk dil ve kültür tarihinin aydınlatılmasına, bilinmeyenlerin, keşfedilmeyenlerin öğrenilmesine ve keşfedilmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kısaltmalar Anad. Ağz.: Anadolu ağızları. Ar.: Arapça. BK: Burhanı Kâti. CPED: Comprehensive Persian-English Dictionary (Steingass). CTD: Compendium of the Turkic Dialects (Dankoff&Kelly). DLT: Divanü Lugâti't-Türk. EDAL: An Etymological Dictionary of Altaic Languages. EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth . Century Turkish. E.İr.: Eski İnanca. ET: Eski Türkçe. Far.: Farsça, Yeni/Klasik Farsça. Hot.: Hotanca. IL: Introduction to Altaic Linguistics (Poppe). Moğ.: Moğolca. M.Far.: Modern Farsça. O.Far.: Orta Farsça. O.İr.: Orta İnanca. Peh.: Pehlevî. San.:Sanskrit. Sğd.: Soğdca. TMEN:*Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. TT: Türkiye Türkçesi. Tü.: Türkçe, Genel Türkçe. Uyg.: Uygurca.VEWT: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.Yun.:Yunanca.

Kaynaklar

- ‘Amid, Hasan (1371). *Ferheng-e ‘Amid* II, II. Tehrān: Moesse-ye Enteshārāt-e Emīr-e Kebīr.
- Aalto, Pentti (1971). “Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times”. *Studia Turcica*. pp. 29 -37. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Atalay, Besim (1985, 1986). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* I, II, III. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim (1986). *Divanü Lügat-it-Türk Dizini “Endeks”*, IV. Ankara: TDK Yayınları.
- Bang, W. & A. von Gabain (1931). *Analytischer Index zu den fünf ersten stücken der Turkischen Turfan-Texte*. Berlin: Verlag der akademie der wissenschaften.
- Bläsing, Uwe (2005). “Türkçe Armut Sözcüğünün Etimolojisi ve Yayılışına Dair Bazı Notlar”. *V. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. S. 473-485. Ankara: TDK Yayınları.
- Burrow, T.(2001). *The Sanskrit Language*. Bombay: Motilal Banarsidass Publication
- Caferoğlu, A. (1968). *Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Choi, Han Woo (1988). “On Some Chinese Loan Words in Uighur”. *Central Asiatic Journal* 32, pp. 161-169.
- Christidēs, A. F. (Ed.) (2007). *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge University Press.
- Clauson, Gerhard (1975). “The Foreign Elements in Early Turkish”. *Researches in Altaic Languages*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Clauson, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, Robert (1975). “Kaşgari on the Beliefs and Superstitions of the Turks”. *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 95. No. 1. pp. 68-80.
- Dankoff, Robert (6.8.2008). “Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture”. *Central Asian Monuments* (<http://eurasia-research.com/erc/004cam.htm>).
- Dankoff, R.-J. Kelly (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. 1-3. Harvard University Printing Office.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

- Doerfer, G. (1997). "Influence of Persian Language and Literature Among Turks". (Eds. Hovannisian. Richard G., Georges Sabag) *The Persian Presence in the Islamic World*. Cambridge University Press.
- Eckmann, János (1975). *Middle Turkic Glosses of the Ryland Interlinear Koran Translations*. Budapest:
- Eker, Süer (2009a). "Türk-İran Dil İlişkilerinde Divanü Lugâti't-Türk'ün Tanıklığı". *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı*. s. 70-85. İstanbul: Maestro
- Eker, Süer (2009b). "Divânü Lugâti't-Türk'te 'İranlı' Kavramı". *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (baskıda).
- Eker, Süer (2009c). "Türk ve İran Dilleri Arasındaki İlişkilere Ses, Biçim ve Tümcebilgileri Düzeyinde Eşzamanlı Bir Bakış". *Türk Dilbilim Konferansı*. Antalya (baskıda).
- Eker, Süer (2009d). "İran Dilleri Ailesi ve Farsça". *Prof. Dr. Cihat Özönder Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. (baskıda).
- Eker, Süer (2007). *Tarihi Askeri Terminoloji*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eker, Süer (2006). "Türkçe-Farsça İlişkilerinde Anlam Ödünçlemeleri". *13th International Conference on Turkish Linguistics Conference*. Uppsala: Uppsala University (özet yayın).
- Erdal, Marcel (1991). *Notes on Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Gabain, Annemarie von Gabain (1976). "Alt-türkische Texte in Sogdischer de Touen-houang". *Hungaro-Turcica Studies in Honour of Julius Németh*. (Ed. Gy. Káldy-Nagy). . pp. 69-78. Budapest: Loránd Eötvös University.
- Gabain, Annemarie von (1941). *Alt-türkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Gernet, Jacques (1996). *A History of Chinese Civilization*. Cambridge University Press.
- Golden, Peter (2006). "Turkic Peoples". *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson, É. Á. Csató). pp. 16-29. Routledge.
- Henning, W. B (1977). "Two Central Asian Words". *Transaction of Philological Society. Acta Iranica Selected Papers*. Deuxième Série. Vol. VI. Brill. pp. 169-192.
- Henning W., B. (1977). "The Sogdian Texts of Paris". *Acta Iranica. Selected Papers*. Deuxième Série. Vol. VI. Brill. pp. 231-258.

- Henning, W. B. (1955). "The Khwarezmian Language". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Henning, W. B. (1939). "Sogdian Loan-Words in New Persian". *Bulletin of the School of Oriental Studies*. University of London. Vol. 10. No. 1. pp. 93-106.
- Henning, W. B. (1937). "A List of Middle Persian and Parthian Words". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 9.
- Kaçalin, S. Mustafa (2008). "Divanü Lugati't-Türk Üzerine Birkaç Söz". *Türk Kenzie, D. N. (1971). A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Kljaštornyj P. S. G., V. A. Livšic (1972). "The Sogdian Inscription of Bugut Revised" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. XXVI/1. pp. 69-102.
- Laufer, Berthold (1916). *The Si-hia Language/Loan-Words in Tibetan*. Leide: E. J. Brill.
- Mardkovicz, Aleksander (1935). *Karaj Sez-Bitigi*, Lyck.
- Menges, Karl H. (1950-1955). "Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in Slavic Mythology". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples • An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altische Bibliothek XV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mo'in, Mohammed (1331). *Ferheng-e Fārsī* (A Persian Dictionary) I-VI. Tehrān: Moessese-i Entesārāt-i Emīr-i Kebīr.
- Morgenstierne, G. (1960). "The Wakhi Language". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. University of London. Vol. 23. No. 1. pp. 151-153.
- Mustafayev E., V. G. Şerbinin (1972). *Russko-turetskiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopedia".
- Nadelyayev, V. M., D. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- Narain, A. K. (1990). "Indo-Europeans in Inner Asia". (ed. Denis Sinor). *The Cambridge History of Central Asia*. Cambridge University Press. 1990. pp. 151-176.
- Olgun, İbrahim, Cemşid Draşan (1977). *Türkçe-Farsça Sözlük*. Ankara: Güven Matbaası.
- Öztürk, Mürsel, Derya Örs (2000). *Mütercim Âsum Efendi Burhan-ı Kâti*. Ankara: TDK Yayınları.

- Payne, J. R. (1989). "Iranian Languages". *The World's Major Languages*. (ed.) Bernard Comrie. pp. 514-522. London: Croom Helm.
- Perry, John R. (2001). "Introduction". *Asian Folklore Studies*. Vol. 60. No. 2. pp. 191-202.
- Poppe, Nicholas (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.1. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, Andreas (2006). "Reconstruction of Proto-Turkic". *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson, pp. 67-80. É. Á. Csató). Routledge.
- Schulze, V., E. Sieg, W. Siegling (1931). *Tocharische Grammatik*. Göttingen: Dandenhoed & Ruprecht.
- Sinclair, T. A. (1924). "The Indo-European Languages of Eastern Turkestan". *The Classical Quarterly*. Vol. 18. No. ¾. pp. 119-126.
- Stachowski, Marek (2006). "Persian Loan Words in 18th Yeniseic and the Problem of Linguistic Areas in Siberia". *In the Orient Where the Gracious Light...* (Ed. A. Krasnawolska, K. Maciuszak, B. Mękarska). Kraków.
- Sims-Williams, Nicholas (1988). "Syro-Sogdica III: Syriac elements in Sogdian". *Acta Iranica Encyclopédie Permenante Des Études Iraniennes*. Deuxième série. Volume XII. papers in honour of Professor Jes P. Asmussen (eds. W. Sundermann, J. Duchesne-Guillemin, F. Vahman). Brill Archive.
- Sinor, Denis (1990). *Essays in Comparative Altaic Linguistics*. Bloomington: Indiana University.
- Starostin, S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Brill Academic Publishers. (PDF nüshası).
- Steingass, Francis Joseph (1892, 1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.
- Şükûn, Ziya (1996). *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar, Ferhengi Ziya I, II, III*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tekin, Talât (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1997). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov Leksika*. Moskva: Nauka.
- Tietze, Andreas (1967). "Persian Loanwords in Anatolian Turkish". *Oriens*. Vol. 20. pp. 125-168. Brill.
- Tremblay, Xavier (2007). "Kanjaki and Kāšyarian Sakan contributions towards a comparative grammar of iranian languages". *Central Asiatic Journal* vol. 51. no:1. pp. 63-76.
- Türk Dil Kurumu (1972). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TDK Yayınları.

- Walter, Mariko Namba (6.9.2006). "Sogdians and Buddhism". *Sino-Platonic Papers*. Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania. pp. 1-16 (www.sino-platonic.org). Erişim tarihi: 11.2008.
- Webster, A. Merriam (1993). *Webster's Third New International Dictionary*. Könemann.
- Wehr, Hans (1980), *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. Cowan, J. Milton), London, Beirut.
- Werner, Karel (1994). *A Popular Dictionary of Hinduism*. Wiltshire: Curzon Press.
- Xinjiang, Rong (1997). "New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road. Recent Archaeological Finds in Northern China". *Akademie der Wissenschaften: Berichte und Abhandlungen Band 10*. pp. 147-164. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P., G. Kara (1978). *Ein uighurisches Totenbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zimmer, St (1996). "BAGA, an Old Iranian term for "god," sometimes designating a specific god.", *Encyclopædia Iranica* (www.iranica.com). Erişim Tarihi: 02.2009.

Çevrimiçi Kaynaklar

<http://www.dic.edu.mn> (İngilizce-Moğolca çevrimiçi sözlük).

<http://www.freedict.com/onldict/onldict.php> (İngilizce-Japonca çevrimiçi sözlük).

<http://www.jstor.org/pss/608178>

<http://www.loghatnaameh.com>